

An Analysis of Women's Endowment Documents in Sari during the Pahlavi I Period (1304–1320 SH)

Farshid Noroozi*

Hamidreza Aryanfar**

Abstract

This study explores the religious, social, and economic dimensions of women's endowments in the city of Sari during the Pahlavi I period (1925–1941). Utilizing a qualitative historical method, it analyzes archival waqf documents preserved in the General Directorate of Endowments of Mazandaran. The central research question investigates the motives, forms, and social functions of endowments made by women. Drawing on Pierre Bourdieu's theory of practice, particularly concepts of capital, habitus, and symbolic reproduction, the paper reinterprets charitable activities not merely as pious acts but as strategies of social participation and symbolic positioning in a patriarchal religious field. The findings reveal that women endowed a range of properties—from agricultural lands and urban houses to household objects and public buildings—with diverse intentions, including religious rituals (especially Shi'i mourning ceremonies), medical services, and welfare for descendants and the poor. Despite structural limitations, these endowments empowered women to exercise economic agency, preserve familial identity, and assert a form of spiritual presence in the public domain. The study demonstrates how women from various social strata—identified by titles such as “khanom,” “sayyeda,” and “shahzadeh”—acted as autonomous agents in shaping religious and communal life. This research challenges prevailing assumptions about women's passivity in

* Ph.D. in Islamic History of Iran, Payame Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author),
Farshidnoroozi20@gmail.com

** Assistant Professor, Department of History, Culture and Civilization of Iran, Iranology Foundation,
Tehran, Iran, aryanfar@iranology.ac.ir

Date received: 25/04/2025, Date of acceptance: 19/07/2025

Iran's early modern history and emphasizes the analytical value of waqf documents in reconstructing gendered experiences in historical urban contexts.

Keywords: Women, Pahlavi I, Sari, Waqf Deeds, Social Function of Endowment.

Introduction

Women's participation in the economic, religious, and social life of Iranian cities has not always been sufficiently visible in conventional historical narratives. Historical accounts of the late Qajar and early Pahlavi periods have frequently concentrated on political institutions, state reforms, male political actors, and the transformation of administrative structures. Such approaches can obscure forms of social participation that operated through family, property, religion, and charitable institutions. Waqf documents constitute one of the sources through which these less visible dimensions of social history can be examined. As legal instruments for permanently assigning property or its revenues to specified religious, familial, or charitable purposes, waqf deeds contain information not only about property ownership but also about social relationships, religious practices, family structures, and patterns of resource distribution.

The institution of waqf occupied an important position in Iranian social and religious life. Its functions extended beyond the financing of mosques and religious ceremonies and included support for families, descendants, students, the poor, travelers, medical institutions, and other beneficiaries. Women participated in this institution as donors, beneficiaries, trustees, and members of families whose economic interests were regulated through waqf. The study of female waqifs therefore provides an opportunity to investigate dimensions of women's economic agency and social participation that may not be readily observable in political and administrative sources.

Sari provides a particularly useful setting for such an investigation. As an important urban center of Mazandaran, the city was connected to agricultural production in the surrounding region while also possessing an urban economy based on residential and commercial properties and religious and charitable institutions. During the First Pahlavi period, these local structures were affected by processes of administrative centralization and institutional transformation. Nevertheless, religious practices, family networks, and charitable arrangements continued to constitute important elements of urban social life. Examining women's waqf deeds from this period can therefore illuminate the relationship between established forms of

religious practice and the changing institutional environment of early twentieth-century Iran.

The present study asks: **What forms and purposes characterized women's waqfs in Sari during the First Pahlavi period, and what do these documents reveal about women's economic and social agency?** A related question concerns the ways in which women represented themselves and their social relationships in waqf deeds through titles, lineage, kinship, trusteeship, and the designation of beneficiaries. The study also considers whether the purposes assigned to endowed properties were confined primarily to religious practices or extended to familial and broader charitable functions.

The article approaches these questions through a documentary analysis of waqf deeds registered during 1304–1320 SH. Pierre Bourdieu's theory of practice provides the principal interpretive framework, particularly the concepts of *habitus*, capital, and field. This framework is not employed to assume that every act of endowment was a calculated strategy for social advancement. Rather, it helps explain how religiously sanctioned practices were embedded in existing relations of family, property, status, and recognition. From this perspective, waqf can be understood simultaneously as a religious practice, an economic arrangement, and a social practice through which individuals negotiated their position within established structures.

The significance of the study lies in its use of localized archival evidence to reconstruct aspects of women's history in a specific Iranian city. Rather than treating women's charitable activities as peripheral to political and social history, the study considers them as part of the broader history of property relations, religious institutions, family organization, and urban society. The waqf deeds examined here thus provide evidence for understanding the forms of agency available to women within the legal, religious, and social conditions of the First Pahlavi period.

Materials & Methods

This study employs a qualitative historical methodology, with a focus on the interpretive analysis of archival documents pertaining to women's religious endowments (waqf) in the city of Sari during the Pahlavi I period (1925–1941). The research is grounded in systematic fieldwork carried out at the archival repositories of the Office of Endowments in Sari and the General Directorate of Endowments and Charitable Affairs in Mazandaran province. These archives preserve registered,

authenticated waqf deeds—legal documents drafted and approved within the official framework of the Iranian endowment system of the early twentieth century. Each deed is cataloged by file number (*kelaaseh oghafi*) and includes vital information about the donor (waqefa), the endowed properties, conditions of use, intended beneficiaries, and administrative arrangements for supervision and execution.

The analytical framework integrates traditional document analysis with content analysis, emphasizing both textual and contextual interpretation. Each document is examined not only for its legal and economic content but also for the symbolic and discursive dimensions embedded in the language of the deed. This dual-level approach allows the study to trace how women utilized the religious-legal institution of waqf to express agency, navigate structural constraints, and participate in the broader social and religious life of their community.

To deepen the sociological interpretation of these materials, the research employs Pierre Bourdieu's theory of practice as its central theoretical framework. Key concepts such as *habitus*, *capital* (economic, cultural, social, and symbolic), *field*, and *symbolic reproduction* are used to interpret women's endowment practices not merely as pious gestures, but as socially situated and strategically motivated acts. The "religious field," in Bourdieu's terms, is understood as a structured space of social relations governed by symbolic hierarchies, in which agents (in this case, women) compete for recognition and legitimacy. Waqf, as a legally sanctioned and religiously meritorious practice, becomes a medium through which women could convert tangible resources into symbolic capital—gaining respect, visibility, and spiritual authority in a male-dominated society.

Furthermore, attention is paid to the structure of the waqf documents themselves, including their legal formulae, terminologies of agency and possession, and use of honorifics and kinship identifiers. This linguistic analysis sheds light on the ways in which women crafted their social identities within the documents, both through their titles (e.g., *Sayyeda*, *Khanom*, *Shahzadeh*) and through the networks of trusteeship and familial relations they institutionalized through their endowments. These documents, as social texts, thus serve as invaluable records of female agency, economic activity, and moral vision in a historical period often characterized by political centralization and cultural transformation.

The methodology also includes a comparative dimension: the deeds are analyzed across time (from 1304 to 1320 Shamsi) and across property types (e.g., agricultural land, urban residences, baths, household items) to identify patterns of change and

continuity. This longitudinal and cross-sectional approach reveals how women's waqf practices evolved in relation to broader processes of modernization, urbanization, and state intervention during the early Pahlavi period. In sum, the methodological design of this study foregrounds the intersection of historical documentation, legal literacy, and sociocultural agency in the analysis of women's religious endowments.

Discussion & Results

The analysis of women's waqf documents from Sari during the Pahlavi I period reveals a complex interplay of economic agency, religious motivation, and symbolic positioning. Three major analytical patterns emerge from the content analysis: the diversity of endowed properties, the multidimensional motivations of the female donors, and the strategic use of waqf as a vehicle for social legitimacy and intergenerational continuity.

First, in terms of endowed properties, the data show that women were actively involved in both rural and urban economies. Several waqf deeds pertain to agricultural lands—particularly irrigated rice paddies (*shālīzār*)—which were among the most valuable and productive assets in the northern Iranian region. These deeds confirm that women were not only landowners by inheritance or dowry but also exercised managerial and distributive authority over their estates. Simultaneously, women also endowed urban properties such as residential homes, bathhouses (*hammam*), and household items, indicating their deep integration into the economic fabric of the city. The presence of shared or partial ownership (e.g., *do-dāng mashā*⁵) also reflects legal sophistication and the importance of cooperative property management within families.

Second, the motivations behind these endowments were diverse and multi-layered. While many deeds explicitly state religious intentions—such as support for mourning rituals (*ʿazādārī*), commemoration of the martyrs of Karbala, or donations to mosques and religious hospitals—others include familial or social concerns, such as the equitable provision for children and descendants (*awlād*), or support for the poor, orphans, and pilgrims. A notable example is the deed allocating income from an endowed property equally to male and female descendants, challenging patriarchal norms of inheritance. Some women directed revenues toward newly emerging institutions like the Red Lion and Sun medical center, illustrating their awareness of modern public health needs. This array of motivations suggests that

women navigated a range of fields—religious, familial, philanthropic—when determining the scope and orientation of their waqf.

Third, the documents indicate a deliberate effort by women to assert their social identity and symbolic authority. Titles such as *Sayyeda*, *Shahzadeh*, and *Khanom*, along with descriptors referencing deceased fathers or spouses, reflect social rank, religious lineage, and familial prestige. The repetition of these titles and the explicit naming of trustees and beneficiaries reveal women's strategic concern with legacy, recognition, and the preservation of family honor. In several deeds, women specify the terms of endowment administration, appointing relatives or trusted agents (*motawalli*) to oversee their implementation. These stipulations—often detailed and conditional—point to women's legal awareness and desire to retain control over their charitable intentions beyond their lifetime.

Bourdieu's theoretical vocabulary illuminates the deeper social logic of these actions. By converting *economic capital* (land, homes, income) into *symbolic capital* (piety, honor, prestige), women entered the religious field as respected agents, despite their exclusion from formal political or clerical power. The *habitus* of these women—shaped by religious devotion, family obligations, and local cultural norms—enabled them to act within accepted frameworks while subtly redefining their roles. Through waqf, they simultaneously reinforced religious traditions and adapted them to new social realities. The repetition of specific ritual uses—*ʿazādārī*, *kheyrāt*, *ṣalawāt*—also indicates a conscious reproduction of communal values, serving both spiritual and social cohesion.

In sum, the results reveal that women's waqf practices during the Pahlavi I era were not marginal or merely devotional. They were embedded in a strategic logic of social investment, cultural reproduction, and gendered agency. These women operated at the intersection of religious piety and social capital accumulation, crafting a space of influence within a male-dominated order.

Conclusion

The study of women's waqf practices in Sari during the Pahlavi I period offers significant insights into the gendered dynamics of economic agency, religious authority, and social participation in twentieth-century Iran. Contrary to dominant narratives that portray women as passive subjects in early modern Iranian history, the waqf deeds examined in this research reveal a spectrum of strategic, informed, and impactful actions by women of various social classes. These women—whether

from aristocratic families, religious households, or urban middle-class backgrounds—used the institution of waqf to embed themselves within the moral and economic life of their communities.

By endowing property, income, and symbolic resources, these women achieved multiple goals: they reinforced familial and religious values, supported public goods (such as hospitals, mosques, and taziye rituals), and asserted their personal agency in the management of wealth and charitable priorities. The conditions they imposed in the waqf deeds reflect both foresight and autonomy, suggesting a high degree of legal and financial literacy. Whether through the naming of trustees, detailed ritual allocations, or inheritance stipulations, these women exerted control over their legacies in a patriarchal and often bureaucratic environment.

The application of Bourdieu's theoretical tools—especially the concepts of symbolic capital, habitus, and field—helps recast these acts not as isolated pious gestures but as embedded social strategies. In a context where formal political participation for women was restricted and social mobility limited, waqf became a powerful mode of symbolic negotiation and self-assertion. These acts of endowment allowed women to attain a form of public presence, to inscribe their names in communal memory, and to ensure that their moral and familial values would endure.

Furthermore, the research underscores the value of localized, document-based social history. By focusing on the city of Sari—a regional hub often overlooked in mainstream historiography—and by using primary archival materials rather than official narratives, the study presents a bottom-up perspective on female agency in modern Iran. It demonstrates how religious charity and endowment functioned not only as acts of faith but also as mechanisms for negotiating identity, managing wealth, and influencing communal structures.

Ultimately, this study invites a reconsideration of the role of women in shaping religious, economic, and civic life in twentieth-century Iran. Far from being marginal, these women were deeply embedded in processes of urban development, cultural continuity, and social solidarity. Their waqf deeds offer a textured, multi-dimensional account of how women engaged with modernity, tradition, and power—through a deeply Islamic, yet remarkably adaptive institution.

Bibliography

Ahmadi, Nezhat (1997), "Women's Endowments in the Safavid Period", *Endowment of the Eternal Legacy*, Vol. 5 (19–20), 98–103 [In Persian].

- Archives of the General Department of Endowment and Charity Affairs (2025), Mazandaran Province [In Persian].
- Bakhtiari, Mohammad and Hassani, Mahya (1401), "Content Analysis of Qazvin Women's Endowment Documents from the Beginning of the Qajar Period to the End of the Nasserite Era", *Pehsukhnama Zanan*, Vol. 13 (4), 47–70 [In Persian].
- Collection of Endowment Laws and Regulations (1964), Tehran: Publications of the General Endowment Administration [In Persian].
- Hadadi Manesh, Majid and Hosseini, Seyyed Ali (2017), *Awqaf Laws and Regulations*, Tehran: Publications of the Awqaf and Charity Affairs Organization [In Persian].
- Khosravi, Mohammad Ali (1995), "Women's Endowments in Iran", *Endowment of the Eternal Legacy*, Vol. 3 (10), 4–7 [In Persian].
- Lambton, A. K. S. (1983), *Owner and Farmer in Iran*, translated by Manouchehr Amiri, Tehran: Scientific and Cultural Publications [In Persian].
- Latifi, Meysam, Sadeghi, Seyyed Mohammad Mehdi and Hosseini, Seyyed Abolhasan (2008), *A Reflection on the Face of Endowment in Islamic Iran*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance [In Persian].
- Malekzadeh, Elham, Afrafar, Marzieh (2017), "Functions of Women's Endowments from the Constitutional Era to the End of the First Pahlavi Period; Case Study: Tehran Women's Endowments", *Historical Studies*, 9 (13), 257–271 [In Persian].
- Matabechei, Seyyed Mustafa (2008), "The Place of Endowments in the Developments of Iranian Society during the Qajar Period", *Proceedings of the International Conference on Endowments and Islamic Civilization*, Vol. 3, Tehran: Osveh, 652–676 [In Persian].
- Mehrizi, Mehdi (2009), "An Introduction to Women's Endowments", *Endowment of the Eternal Legacy*, Vol. 18, No. 69, 27–48 [In Persian].
- Mostofi, Abdullah (1964), *My Life Story*, Vol. 1, Tehran: Zovar [In Persian].
- Nafisi, Saeed (1966), *History of the Shah of Shah Reza Shah Pahlavi*, Tehran: Foroughi Bookstore [In Persian].
- Norouzi, Farshid, Norouzi, Jamshid and Abedi, Abbas (1402), "Characteristics and Uses of Sari and Barfurosh Women's Endowments in the Qajar Period", *Ganjineh-e-Sanad*, Vol. 130, 89–129 [In Persian].
- Riahi Samani, Nader (1999), *Endowment and the Development of Legislation in Endowments*, Shiraz: Navid Publications [In Persian].
- Shahhosseini, Parvaneh (1997), "Geographical Endowment of Tehran in the Qajar and Pahlavi Periods", *Geographical Research Quarterly*, 11 (3), 117–133 [In Persian].
- Shateri, Mofid (2008), *Women's Endowments and Social and Cultural Functions*, *Proceedings of the International Conference on Islamic Civilization*, Isfahan [In Persian].
- Shateri, Mofid and Jafarzadeh, Tahereh (2008), "The Role of Women's Endowments in Social and Cultural Development", *Proceedings of the International Conference on Endowments and Islamic Civilization*, Vol. 3, Tehran: Osveh, 79–121 [In Persian].

631 Abstract

Shateri, Mofid, Arzoomandan, Razieh (2012), "A Study of the Changing Role and Status of Women's Endowments from the Safavid Period to the Present Age", *Women in Culture and Art*, 4 (1), 5–23 [In Persian].

Werner, Christoph (1999), "Women Endowments in Qajar Tehran", translated by Nasim Majidi Ghahrudi, *Endowment of the Eternal Legacy*, Vol. 3 (28), 115–122 [In Persian].

Yousefi, Samaneh, Bakhtiari, Mohammad (1994), "A Study of the Status of Women's Endowments in the Reza Shah Period", *Historical Essays*, 15 (1), 267–312 [In Persian].

Classic Documents:

Classic document 2/T [In Persian].

Classic document 3/L [In Persian].

Classic document 3/S [In Persian].

Classic document 6/F [In Persian].

Classic document 13/M [In Persian].

Classic document 24/N [In Persian].

Classic document 39/M [In Persian].

Classic document 815/R [In Persian].

تحلیل اسناد موقوفات زنان ساری در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ ش.)

فرشید نوروزی*

حمیدرضا آریانفر**

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی ابعاد اجتماعی، فرهنگی و دینی موقوفات زنان شهر ساری در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰) به نگارش درآمده است. مسئله اصلی مقاله، فهم انگیزه‌ها، کارکردها و اشکال وقف زنان در بستر تاریخی و اجتماعی این دوره است. پرسش محوری آن است که زنان واقف در شهر ساری با چه اهداف و در چه قالب‌هایی اقدام به وقف کرده‌اند و این موقوفات چه نقشی در مناسبات اجتماعی و فرهنگی شهر ایفا کرده‌اند؟ روش پژوهش کیفی و مبتنی بر تحلیل تاریخی اسناد وقفی برجای‌مانده از دوره پهلوی اول است. این اسناد که در دفتر اوقاف ساری و بایگانی اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران نگهداری می‌شوند، مشتمل بر وقف‌نامه‌هایی با تاریخ ثبت‌شده و کلاسه اوقافی مشخص‌اند. داده‌های پژوهش با روش تحلیل محتوای متن اسناد بررسی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که زنان واقف با انگیزه‌های مذهبی، خیریه‌ای، خانوادگی و گاه منزلتی، اقدام به وقف اموالی چون زمین، خانه، حمام، باغ، و اثاث منزل کرده‌اند. مصارف این موقوفات طیفی متنوع از عزاداری و اطعام تا درمان بیماران، تأمین هزینه مجالس دینی، و حمایت از فرزندان یا خویشاوندان را دربر می‌گیرد. این تنوع نشان‌دهنده نقش فعال زنان در سامان‌دهی امور خیر و مشارکت در بازتولید نظم اجتماعی و دینی شهر

* دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، Farshidnorozi20@gmail.com

** استادیار، گروه تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران، بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران، arianfar@iranology.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۸

در دوره گذار از سنت به تجدد است. بررسی این وقف‌نامه‌ها امکان تحلیل جامعه‌شناختی جایگاه و کنش‌گری زنان طبقات مختلف در دوره پهلوی اول را نیز فراهم می‌آورد.

کلیدواژه‌ها: پهلوی اول، شهر ساری، زنان، وقف‌نامه‌ها، کارکرد اجتماعی وقف.

۱. مقدمه

مطالعه تاریخ اجتماعی ایران در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰) مستلزم بازخوانی دقیق و نقادانه داده‌هایی است که از دل مناسبات روزمره، ساختارهای نهادی و کارکردهای فرهنگی در متن جامعه شهری برآمده‌اند. در میان انواع منابعی که برای بازسازی چنین تصویری از زندگی اجتماعی در ایران معاصر در اختیار داریم، اسناد اوقافی جایگاهی یگانه دارند. این اسناد نه تنها بازتاب‌دهنده رفتارها و کنش‌های خیریه‌ای شهروندان‌اند، بلکه امکان بررسی پیوندهای میان دین، جامعه، جنسیت، و اقتصاد را در قالب داده‌هایی عینی، بافت‌مند و نهادینه فراهم می‌کنند. نهاد وقف که در طول تاریخ اسلام و ایران همواره نقشی حیاتی در تأمین منابع عمومی، حمایت از نهادهای دینی و گسترش امور خیریه ایفا کرده است، در دوران پهلوی اول نیز با وجود دگرگونی‌های سیاسی و نوسازی‌های دولت‌محور، همچنان بخشی مهم از حیات اجتماعی شهرها را شکل می‌داد.

در این میان، مطالعه وقف‌نامه‌هایی که از سوی زنان تدوین شده‌اند، ابزاری کارآمد برای فهم موقعیت اجتماعی، انگیزه‌های دینی، قدرت تصمیم‌گیری اقتصادی، و الگوهای رفتاری آنان در بستر ساختارهای تاریخی است. وقف، به عنوان نهاد دینی-حقوقی ریشه‌دار در فرهنگ اسلامی، بیش از هر چیز به نوعی مشارکت داوطلبانه در حیات عمومی جامعه اشاره دارد. زمانی که زنان، به عنوان گروهی که در بسیاری از متون کلاسیک تاریخی و حتی متون حقوقی دوره‌های پیشامدرن حضوری کم‌رنگ‌تر داشته‌اند، در چنین عرصه‌ای وارد می‌شوند، لایه‌هایی پنهان از کنش‌گری زنانه را می‌توان از خلال همین وقف‌نامه‌ها بازشناخت. از همین‌رو، اسناد وقفی زنان را می‌توان یکی از مهم‌ترین درگاه‌ها برای تحلیل تاریخی جنسیت در جامعه ایران تلقی کرد. این اسناد، ضمن آنکه بازتابی از شرایط اجتماعی و حقوقی زنان‌اند، ظرفیت آن را دارند که روایت‌های یک‌جانبه تاریخ‌نگاری سنتی را به چالش کشیده و امکان بازسازی تصویری پیچیده‌تر و چندلایه‌تر از نقش زنان در تحولات اجتماعی ایران را فراهم کنند.

نهاد وقف برای زنان، به‌ویژه در جوامعی با ساختار مردسالار، فرصت‌هایی فراهم می‌کرد تا در چارچوب‌های مشروع و پذیرفته‌شده، اقدام به مدیریت، هدایت و توزیع منابع اقتصادی خود کنند. برخلاف برخی تصورات قالبی که زنان را در جایگاهی انفعالی در تاریخ قرار می‌دهند، داده‌های تاریخی - و به‌ویژه وقف‌نامه‌ها - نشان می‌دهد که بسیاری از زنان، به‌ویژه در طبقات متوسط شهری، در کنار بهره‌گیری از اموال موروثی یا مهریه، به‌عنوان مالکان زمین، خانه، مغازه و املاک وقفی شناخته می‌شدند و در پاره‌ای موارد حتی اداره و نظارت بر آن‌ها را نیز برعهده داشتند. وقف، برای زنان، نه فقط وسیله‌ای برای کسب ثواب اخروی یا مشارکت در امور دینی، بلکه ابزاری برای تضمین جایگاه خانوادگی، حفظ پیوندهای خویشاوندی، یا حتی حمایت از فرزندان، نوادگان و وابستگان بوده است. همچنین، زنان از طریق وقف می‌توانستند نوعی کنترل اقتصادی بر دارایی‌های خود اعمال کرده و از خطر مصادره یا انتقال ناخواسته آن‌ها به مردان یا نهادهای دولتی جلوگیری نمایند. به‌بیان دیگر، نهاد وقف به زنان امکان می‌داد تا در چهارچوب حقوقی پذیرفته‌شده در فقه اسلامی، کنش‌گرانی فعال در عرصه مالکیت، توزیع منابع و حیات فرهنگی جامعه باشند.

اگرچه در سال‌های اخیر مطالعاتی در زمینه نقش زنان در تاریخ اجتماعی ایران به‌ویژه در حوزه‌هایی چون مالکیت، مشارکت دینی و خیرات گسترش یافته است، اما پژوهش‌های اندکی به بررسی هدفمند وقف زنان در بستر زمانی خاص با رویکرد تحلیلی پرداخته‌اند. بررسی ادبیات و پیشینه پژوهشی موضوع نشان می‌دهد که تاکنون مطالعاتی درباره وقف و تأثیر آن بر توسعه اجتماعی و اقتصادی ایران با محوریت مردان واقف انجام شده است، اما پژوهش‌های معدودی به بررسی اسناد موقوفات زنان اختصاص یافته‌اند. خسروی (۱۳۷۴)، در مقاله «موقوفات زنان در ایران» ضمن بررسی حس نوع‌دوستی، عافیت‌اندیشی و استقلال مالی زنان ایرانی، با مطالعه تطبیقی استقلال زن ایرانی با زن اروپایی را تا اوایل قرن بیستم بررسی کرده است. ورنر (۱۳۷۸)، در مقاله «زنان واقف در تهران عهد قاجار»، بدون ارائه اطلاعات از عملکرد واقفان زن، برخی از زنان واقف را در تهران عصر قاجار معرفی کرده است. مهریزی (۱۳۸۹)، در مقاله «درآمدی به موقوفات زنان»، به بررسی و نقش موقوفات زنان در تمدن اسلامی پرداخته است. وی در این پژوهش به معرفی ۱۳۷ زن واقف در ایران و مقایسه موقوفات زنان با مردان و پراکندگی موقوفات زنان در قرون مختلف پرداخته است. شاطری و آرزومندان (۱۳۹۱)، در مقاله «بررسی روند تغییرات نقش

و جایگاه موقوفات زنان از دوره صفوی تا عصر حاضر»، به بررسی حضور زنان جامعه ایرانی در شهرهای بیرجند، درمیان و سربیشه در عرصه‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی پرداخته و نشان داده‌اند که بیشتر واقفان زن محدوده پژوهش انجام شده، در دوره قاجاریه و بیشترین کاربرد وقف اموال نیز به تعزیه حضرت سیدالشهداء اختصاص داشته است و از آن دوره به بعد نهاد وقف رو به کاستی نهاده است. ملک‌زاده و افرافر (۱۳۹۶)، در مقاله «کارکردهای موقوفات زنان از مشروطه تا پایان دوره پهلوی اول؛ زنان واقف شهر تهران»، با روش توصیفی علاوه بر بررسی کارکردهای موقوفات زنان از دوره مشروطه، به ویژگی‌ها و حوزه‌های مختلف موقوفات پرداخته‌اند. حسینی و بختیاری (۱۴۰۱)، در مقاله «تحلیل محتوای اسناد موقوفات زنان قزوین از ابتدای دوره قاجاریه تا پایان عهد ناصری»، مسائلی همچون نیت زنان واقف، موقعیت اجتماعی آن‌ها، میزان و تنوع موقوفات و کارکرد آن‌ها را بررسی کرده است. نوروزی و همکاران (۱۴۰۲)، در مقاله «ویژگی‌ها و مصارف موقوفات زنان ساری و بارفروش در دوره قاجار» به بررسی موقعیت اجتماعی زنان واقف این دوره توجه کرده‌اند. یوسفی و بختیاری (۱۴۰۳)، در مقاله «بررسی وضعیت موقوفات زنان در دوره رضاشاه»، با اشاره به کاهش تعداد موقوفات زنان در این دوره بر اثر سیاست‌های رضاشاه، طبقات اجتماعی زنان واقف، نیت آن‌ها از وقف، میزان و تنوع موقوفات، مصارف و کارکردهای آن را مورد بررسی قرار داده‌اند.

مطالعات وقف زنان در دوره قاجار، به‌ویژه در شهرهایی چون اصفهان، تهران و تبریز، مورد توجه برخی پژوهشگران قرار گرفته، اما پژوهش‌هایی درباره دوره پهلوی اول، با تمرکز بر اسناد اصیل وقفی زنان، بسیار اندک است. از سوی دیگر، تمرکز بر شهر ساری - به‌عنوان یکی از مراکز مهم منطقه‌ای در شمال ایران - در کنار بهره‌گیری از داده‌های آرشیوی کمتر استفاده‌شده، می‌تواند افق‌های تازه‌ای در مطالعات محلی وقف و تاریخ اجتماعی زنان بگشاید. شهر ساری، در دوره پهلوی اول، به‌ویژه با گسترش ساختارهای اداری نوین، تأسیس مدارس، توسعه شبکه راه‌آهن و نوسازی شهری، بستر شکل‌گیری الگوهای نوین زیست شهری شد. این تحولات نه تنها در ساختار اقتصادی و فرهنگی شهر، بلکه در مناسبات خانوادگی و جنسیتی نیز بازتاب یافت.

در این زمینه، وقف را می‌توان به‌مثابه ابزاری برای تحلیل چگونگی سازگاری یا مقاومت زنان در برابر این تحولات در نظر گرفت. واکنش زنان واقف در ساری نسبت به این تحولات، چه در قالب وقف اموال سستی چون زمین و خانه و چه در قالب موقوفاتی با

اهدافی نوین نظیر حمایت از تحصیل یا درمان، بازتابی است از راهبردهای زنانه در مواجهه با نظم اجتماعی نوپدید. افزون‌براین، تحلیل ساختار زبانی و حقوقی وقف‌نامه‌ها نیز می‌تواند به درک بهتر از سطح سواد، آگاهی حقوقی، و نحوه تعامل زنان با نهادهای رسمی همچون اداره ثبت یا اداره اوقاف کمک کند. بسیاری از این اسناد نشان می‌دهند که زنان، با تکیه بر ابزارهایی چون وکیل گرفتن، نگارش دقیق مفاد وقف، تعیین متولی یا نظارت بر مصارف، در پی آن بوده‌اند که کنترل خود بر نهاد وقف را حفظ کرده و از انحراف آن جلوگیری کنند.

پژوهش حاضر از روش تاریخی با رویکرد تحلیل محتوای اسنادی بهره می‌برد. داده‌های آن از طریق بررسی میدانی وقف‌نامه‌های موجود در بایگانی اداره کل اوقاف و امور خیریه مازندران گردآوری شده و تحلیل کیفی اسناد با تأکید بر نوع مال، انگیزه، مخاطب وقف، و ساختار حقوقی و زبانی آن‌ها صورت گرفته است. هدف اصلی پژوهش، بازسازی تصویری از نقش زنان در حیات اجتماعی شهر ساری در دوره پهلوی اول است؛ تصویری که نه با تکیه بر روایات رسمی یا داده‌های سرشماری، بلکه از دل اسناد دست‌اول و ملموس کنش‌گری روزمره آنان برآمده است.

این پژوهش از چند منظر اهمیت دارد: نخست، از حیث تاریخی، به روشن‌شدن ابعادی از زندگی و کنش‌گری زنان در یکی از دوره‌های پرتحول تاریخ معاصر ایران کمک می‌کند؛ دوم، از منظر جامعه‌شناختی، امکان تحلیل الگوهای توزیع منابع، نقش نهادهای دینی در جامعه شهری و سازوکارهای مقاومت یا تطبیق زنان با ساختارهای قدرت را فراهم می‌سازد؛ و سوم، از نظر روش‌شناسی، بر اهمیت بهره‌گیری از اسناد وقفی به‌عنوان منابع دست‌اول در بازسازی تاریخ اجتماعی ایران تأکید می‌کند. با تحلیل وقف‌نامه‌های زنان ساری در دوره پهلوی اول، می‌توان به درک بهتری از شیوه‌های مشارکت آنان در حیات دینی، اقتصادی و فرهنگی جامعه دست یافت و جایگاه آنان را در روایت کلان تاریخ ایران بازشناسی کرد.

۲. چارچوب نظری: تحلیل موقوفات زنان با تکیه بر نظریه کنش بوردیو

در تحلیل جامعه‌شناختی کنش‌های زنان واقف در ساری در دوره پهلوی اول، بهره‌گیری از چارچوب نظری پی‌یر بوردیو، به‌ویژه مفاهیم میدان، منش (Habitus)، سرمایه و بازتولید نمادین، امکان تبیین پیچیده‌تر از کنش‌های ظاهراً مذهبی-خیریه‌ای این زنان را فراهم می‌سازد. برخلاف تحلیل‌های ایستا و ذات‌گرایانه از مذهب یا وقف، که اغلب آن را صرفاً

کنشی دینی یا خیریه‌ای می‌انگارند، چارچوب بوردیوی به ما این امکان را می‌دهد تا وقف زنان را در دل مناسبات قدرت، موقعیت اجتماعی، و صورت‌بندی‌های تاریخی خاص ساری در دوره پهلوی اول بررسی کنیم. این رهیافت نظری، وقف را نه صرفاً کنشی ایثارگرانه، بلکه نوعی سرمایه‌گذاری نمادین در میدان دین و اجتماع می‌بیند که در آن، عاملان اجتماعی (زنان واقف) با بهره‌گیری از منش خود و در تعامل با قواعد میدان، به دنبال تثبیت یا ارتقای موقعیت خویش بوده‌اند.

بورديو سرمایه را به چهار شکل عمده تقسیم می‌کند: اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نمادین. (Bourdieu, 1986, 243) در مورد موقوفات زنان ساری، باید گفت که وقف در حکم تبدیل سرمایه‌های اقتصادی به سرمایه نمادین بوده است. زنانی که در متون وقف‌نامه از آن‌ها به «خاتون»، «بی‌بی»، «بانو»، یا «همسر فلان فرد متنفذ» اشاره شده است، با وقف زمین، خانه، حمام یا اثاث منزل، در واقع دست به تبدیل سرمایه اقتصادی خود به سرمایه نمادین می‌زدند. این تبدیل نه تنها به آنان مشروعیت اجتماعی می‌بخشید، بلکه آن‌ها را به مثابه کنشگران معنوی در میدان دین تثبیت می‌کرد. در غیاب امکان مشارکت رسمی در قدرت سیاسی یا اقتصادی کلان، زنان از ظرفیت‌های فرهنگی دین بهره گرفتند تا نوعی حضور اجتماعی مشروع برای خود خلق کنند.

به تعبیر بورديو، منش یا عادت‌واره نظامی از تمایلات و گرایش‌های درونی‌شده است که در دل ساختارهای اجتماعی شکل گرفته و به نوبه خود، بازتولیدکننده همان ساختارهاست. (Bourdieu, 1977, 72) منش زنان ساری که در این وقف‌نامه‌ها منعکس است، از زیست‌جهان مذهبی سستی شمال ایران، از جمله فرهنگ شیعی عزاداری، اطعام، و مرمت اماکن مذهبی، تأثیر گرفته است. منش این زنان نه تنها متأثر از مناسبات قدرت مردسالارانه و حضور محدود اجتماعی زنان در دوره پهلوی اول بود، بلکه راهبردی بود برای چانه‌زنی درون‌ساختاری با همان قواعد اجتماعی. زنان واقف با پذیرش منطق مذهبی مردانه‌ی وقف، نه تنها از آن به مثابه ابزاری برای «تقرب الهی» بهره گرفتند، بلکه آن را در جهت ساختن سرمایه اجتماعی و تداوم موقعیت خانوادگی خود به کار بستند.

برای نمونه، در وقف‌نامه‌هایی که از زنان ساری باقی مانده است، عباراتی چون «صرف شود برای روضه حضرت سیدالشهدا»، یا «برای خیرات پدر و مادر و اولادم»، نشان می‌دهد که مصارف وقف، هم بار مذهبی دارد و هم ناظر بر پیوندهای خانوادگی و اجتماعی است. اینجاست که مفهوم «سرمایه اجتماعی» بورديو اهمیت می‌یابد. وقف، کنشی برای تقویت

پیوندهای خویشاوندی، حفظ نام و جایگاه خانوادگی و تعمیق شبکه‌های همبستگی اجتماعی بود. این سرمایه اجتماعی به شکل نمادین در جامعه بازشناسی می‌شد و موجب تقویت منزلت اجتماعی واقف در میان هم‌شهریان می‌گردید.

اما این صرفاً جنبه‌ای از ماجراست. در نظریه بوردیو، «میدان» عرصه‌ای است که در آن کنشگران با سرمایه‌های گوناگون برای کسب موقعیت بهتر رقابت می‌کنند (Bourdieu, 1993, 35). در شهر ساری دوره پهلوی اول، میدان دین یکی از میدان‌های اصلی شکل‌گیری رقابت‌های اجتماعی بود؛ به‌ویژه در زمینه عزاداری، ساخت و مرمت مساجد، تهیه لوازم برای هیئت‌ها، یا اطعام در مناسبت‌های مذهبی. در چنین میدانی، زنان واقف از طریق مشارکت در این کنش‌ها به رقابتی نمادین وارد می‌شدند؛ رقابتی که در آن مشروعیت مذهبی و اجتماعی را در قالب وقف بازنمایی می‌کردند.

برخلاف برداشت‌های تقلیل‌گرایانه از زنان مسلمان در دوران پیشامدرن به‌مثابه کنشگرانی منفعل، داده‌های وقف‌نامه‌ها و تحلیل آن‌ها در پرتو مفاهیم بوردیو نشان می‌دهد که این زنان از طریق راهبردهایی هوشمندانه، با عرف و دین وارد تعامل شدند و از ظرفیت‌های این دو برای خلق موقعیت اجتماعی بهره بردند. به‌ویژه در جامعه‌ای که «حضور در عرصه عمومی» برای زنان محدود بود، آنان با خلق «حضور نمادین» از طریق وقف، توانستند بر ساختارهای مرئی قدرت تأثیر بگذارند.

در برخی از وقف‌نامه‌ها، زنان به صراحت شروطی را برای چگونگی اجرای وقف قید کرده‌اند. این شروط – مانند انتخاب متولی از میان خویشان یا ذکر مصارف خاص در ایام معینی از سال – بازتابی است از کنشگری آنان در تعیین نحوه مصرف و تداوم اراده خویش حتی پس از مرگ. این سطوح از جزئی‌نگری و اعمال قدرت نمادین، نشانه‌ای از منش فعال این زنان در درون ساختار است. به تعبیر بوردیو، منش نه اطاعت محض از ساختار است، نه کنشی اراده‌گرایانه، بلکه درونی‌سازی قواعد میدان به شیوه‌ای استراتژیک است. (Bourdieu, 1990, 54)

علاوه بر این، در مواردی که زنان مستقل از شوهر یا پدر اقدام به وقف کرده‌اند، می‌توان استدلال کرد که آنان از سرمایه اقتصادی خود برای خلق جایگاهی مستقل بهره گرفته‌اند. در مواردی نیز، نام زنان در کنار شوهران‌شان آمده، که می‌تواند بازتابی از الگوی مشارکت خانوادگی در موقوفه‌سازی باشد؛ اما در عین حال، نام بردن از زن به‌صورت مستقل در وقف‌نامه، گویای آن است که او به‌عنوان یک «فاعل اجتماعی» (social agent) «شناخته شده

است. این امر با دیدگاه بوردیو در باب بازشناسی سرمایه نمادین سازگار است: زمانی که یک فرد، از سوی جامعه یا میدان خاصی، به رسمیت شناخته شود، سرمایه نمادین او تقویت می‌گردد. (Bourdieu, 1991, 82)

تجزیه و تحلیل وقف‌نامه‌ها از منظر نظریه بوردیو همچنین می‌تواند ما را به فهم بهتر از بازتولید فرهنگی و نمادین بینجامد. این اسناد، به‌ویژه زمانی که موقوفات در اختیار خاندان باقی می‌ماند و مدیریت آن به یکی از اولاد سپرده می‌شده، نشان می‌دهد که وقف نه تنها کنشی برای «قطع تعلق» از مال، بلکه سازوکاری برای بازتولید منزلت و سرمایه در چارچوبی فرهنگی و دینی بوده است. این بازتولید از خلال حفظ نام خاندان، تداوم اعمال مذهبی خانوادگی، و استمرار مشارکت در میدان دین شکل می‌گرفته است.

در سطح کلان‌تر، موقوفات زنان در ساری را می‌توان بخشی از «اقتصاد نمادین دین» دانست؛ اصطلاحی که با بهره‌گیری از اندیشه‌های بوردیو می‌توان برای درک مناسبات قدرت، مشروعیت و هویت در جوامع مذهبی به کار بست. در این اقتصاد نمادین، وقف زنان کنشی هدفمند و آگاهانه برای کسب موقعیت، مشروعیت، تداوم نام و نقش خانوادگی، و مشارکت در ساخت نظم اجتماعی-دینی بود.

در نهایت، تحلیل نظری وقف زنان در ساری بر مبنای مفاهیم بوردیو ما را از تنگنای دیدگاه‌های تقلیل‌گرایانه نسبت به دین، وقف و زنان مسلمان خارج می‌سازد. این چارچوب نظری نشان می‌دهد که وقف، نه فقط عملی دینی، بلکه ابزاری برای حضور، بازشناسی، و بازتولید اجتماعی بوده است. زنان واقف، با بهره‌گیری از منش اجتماعی خاص خود و در تعامل با قواعد میدان دین، توانسته‌اند سهمی فعال و معنادار در تاریخ اجتماعی ساری در دوره پهلوی اول ایفا کنند.

۳. موقوفات زنان ساری در دوره پهلوی اول

موقوفات زنان ساری در دوره پهلوی اول، بر پایه وقف‌نامه‌هایی تحلیل شده است که به‌صورت نسخه‌های رسمی و مکتوب در آرشیو اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران نگهداری می‌شوند. این وقف‌نامه‌ها که از منابع دست‌اول پژوهشی به شمار می‌آیند، به‌عنوان اسناد رسمی وقف در چارچوب نظام حقوقی وقف کشور در آن دوره ثبت شده‌اند و برخلاف اسناد اولیه، نسخه‌هایی هستند که توسط مراجع ذی‌صلاح تأیید و بایگانی شده‌اند.

تحلیل اسناد موقوفات زنان ساری ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۶۴۱

در این پژوهش، هر وقف‌نامه بر اساس شماره پرونده (کلاسه) و مشخصات ثبت آن در آرشیو اداره کل اوقاف مازندران مورد بررسی قرار گرفته است. به این ترتیب، تحلیل‌های انجام شده حول داده‌های مستند و قابل استناد این موقوفات شکل گرفته‌اند که امکان فهم دقیق‌تر نقش اجتماعی، فرهنگی و مذهبی زنان واقف در ساری را در دوره پهلوی اول فراهم می‌آورد.

وقف‌نامه‌ها عموماً شامل اطلاعاتی از قبیل نام و نسب واقف، نوع و مشخصات اموال وقف‌شده، شرایط و اهداف وقف و نحوه نظارت بر اجرای آن هستند. بررسی این اسناد، نه تنها ابعاد اقتصادی وقف را نمایان می‌سازد، بلکه بازتابی از جایگاه و کنشگری زنان در میدان دین و اجتماع آن زمان به شمار می‌آید. از این رو، موقوفات زنان ساری به‌عنوان منابعی معتبر، فرصت مناسبی برای تحلیل جامعه‌شناختی نقش و جایگاه آنان در عرصه وقف و امور خیریه فراهم می‌آورند.

۱. وقف‌نامه شماره ۳/ل (۱۳۰۴ ش)

واقف: لیلا بنت مشهدی نادعلی کنیمی

رقبه: مساحت دو پیمانه ملک شالیزاری موروثی ظلم رودبار شهیر به بطن را به همراه یک عدد لگن بزرگ و یک مجمعه دیوانی

نیت: نیت وقف صرف منافع دو پیمانه ملک در ایام تعزیه‌داری برای خامس آل عبا حضرت سیدالشهدا (ع) جهت هزینه‌های تعزیه‌داران آن حضرت

محل نگهداری: آرشیو اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بخش اسناد موقوفات

۲. وقف‌نامه شماره ۸۱۵/ر (۱۳۰۷ ش)

واقف: ربابه خانم دامت خدارتها بنت مرحوم جنت مکان آقا موسی سورتیج زرین آبادی

رقبه: یکدانگ مشاع از کل شش‌دانگ قریه نموره به همراه کلیه توابع و لواحق شرعیه و عرفیه

نیت: نصف منافع وقف در ایام محرم و صفر برای اقامه عزای حضرت ابا عبدالله الحسین (ع) و نصف دیگر برای تعمیر مساجد، تکایا، فقرا، صغار و زوار محل نگهداری: آرشیو اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بخش اسناد موقوفات

۳. وقفنامه شماره ۲۴/ن (۱۳۰۹ ش)

واقف: نوابه علیه عالیّه مخدره محترمه شاهزاده نصرت خانم معروفه باغا شاهزاده رقبه: پنج قفیز زمین آبی شالیزاری ملکی واقع در مزرعه جعفر آباد بلوک فریم دودانگه نیت: صرف عواید برای تعزیه‌داری قمر بنی‌هاشم حضرت ابوالفضل العباس (ع) محل نگهداری: آرشیو اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بخش اسناد موقوفات

۴. وقفنامه شماره ۳/ص (۱۳۱۱ ش)

واقف: مشهیدیه ام لیلی صبیّه مرحوم مبرور مشهیدی معصو معلی میانرودی رقبه: دودانگ مشاع از حمام کوچک صادقخانی و دودانگ از دویاب خانه وصل به حمام مذکور در محله میرسر روضه شهر ساری نیت: مصارف تعزیه‌داری ائمه هدی (ع)، صوم، صلوة و صدقات خیرات برای واقفه، همسر و پدرش محل نگهداری: آرشیو اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بخش اسناد موقوفات

۵. وقفنامه شماره ۶/ف (۱۳۱۲ ش)

واقف: علیا مخدره محترم فاطمه خانم سورتیچی رقبه: سه دانگ مشاع از شش‌دانگ قریه جناسم با تمام توابع و لواحق آن نیت: وقف بر مریض‌خانه شیر و خورشید سرخ‌سازی مازندران جهت مخارج تعمیر، نگهداری و خدمات پزشکی

تحلیل اسناد موقوفات زنان ساری ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۶۴۳

محل نگهداری: آرشیو اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بخش اسناد موقوفات

۶. وقف‌نامه شماره ۳۹/م (۱۳۱۴ ش)

واقف: سیده مریم خانم مرتضی دخت

رقبه: دودانگ مشاع از کل شش‌دانگ خانه سرای واقع در ناحیه یک شهر ساری محله اصفهانی پلاک ۴۲۹

نیت: صرف در دهه عاشورا هر سال برای اطعام فقرا، مساکین، حق‌القدم ذاکرین، جان و سوخت و روشنایی در تکیه محله اصفهانی

محل نگهداری: آرشیو اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بخش اسناد موقوفات

۷. وقف‌نامه شماره ۱۳/م (۱۳۱۵ ش)

واقف: خانم مریم یزدانیان

رقبه: شش‌دانگ یک‌باب خانه در ناحیه یک شهر ساری محله قلیچ

نیت: بهره‌برداری مساوی اولاد واقفه (ذکور و اناث) از موقوفه

محل نگهداری: آرشیو اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بخش اسناد موقوفات

۸. وقف‌نامه شماره ۲/ط (۱۳۱۸ ش)

واقف: طاوس خانم خوب‌کار

رقبه: شش‌دانگ یک‌باب خانه در بخش یک ساری محله قلیچ

نیت: اطعام فقرا و مساکین به ویژه در شب‌های ماه مبارک رمضان، عاشورا، اربعین و مناسبت‌های مذهبی دیگر

محل نگهداری: آرشیو اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بخش اسناد موقوفات

۴. موقعیت اجتماعی زنان واقف

در تحلیل موقعیت اجتماعی زنان واقف در شهر ساری طی دوره پهلوی اول، یکی از مهم‌ترین ابزارهای سنجش، بررسی القاب این زنان و همچنین القاب پدران آنها است. القاب در جامعه سنتی ایران نه تنها جنبه تشریفاتی داشته، بلکه دلالت بر جایگاه اجتماعی، وابستگی‌های طبقاتی، و بعضاً پایگاه مذهبی افراد نیز داشته‌اند. در این راستا، تحلیل اسناد موقوفات زنان ساری به ما اجازه می‌دهد تا با تکیه بر شواهد دقیق و مستند، به درکی روشن‌تر از جایگاه اجتماعی آنان در دوره پهلوی اول دست یابیم.

نخست باید به این نکته توجه کرد که برخلاف برخی تصورات کلیشه‌ای و غیرمستند که زنان واقف را صرفاً متعلق به طبقات ممتاز و اشرافی می‌دانند، داده‌های حاصل از اسناد وقف‌نامه‌های موجود در بایگانی اداره اوقاف استان مازندران نشان می‌دهد که طیف وسیعی از زنان از اқشار مختلف جامعه در امر وقف مشارکت داشته‌اند. اگرچه بخشی از این زنان از خانواده‌های مذهبی یا دارای نفوذ اجتماعی بوده‌اند، اما برخی دیگر نیز متعلق به طبقات متوسط و مذهبی جامعه بوده‌اند که با بهره‌گیری از منابع مالی محدود اما پایدار، در سنت وقف مشارکت ورزیده‌اند. این امر خود بیانگر نفوذ و اعتبار فرهنگی نهاد وقف در میان طیف گسترده‌ای از طبقات اجتماعی است.

در میان زنان واقف ساری، بیشترین القاب به «خانم» و «سیده خانم» تعلق دارد. لقب «خانم» در دوره قاجار و نیز اوایل پهلوی، نشانه‌ای از شأن و احترام اجتماعی زنان متعلق به خانواده‌های برجسته بود. وقتی این لقب با «سیده» ترکیب می‌شود، دلالت دوگانه‌ای می‌یابد: نخست اشاره به نسب مذهبی و تعلق به خاندان‌های سادات، و دوم نشانی از موقعیت ممتاز در میان طبقات مذهبی. وجود پنج مورد از این القاب در میان واقفان زن، دلالت بر آن دارد که زنان وابسته به خانواده‌های مذهبی فعال در سنت وقف بوده‌اند. از سوی دیگر، لقب «شاهزاده» که در یک مورد دیده می‌شود، نشان می‌دهد که همچنان بقایای طبقه اشراف و خاندان‌های درباری یا ممتاز نیز در ساری حضور داشته و در نهاد وقف نقش ایفا کرده‌اند.

همچنین لقب «مشهدیه» که در یک مورد آمده، قابل تفسیر در دو سطح است. از یک سو می‌تواند نشان‌دهنده تعلق به یک سلسله یا خانواده مذهبی باشد که مهاجرتی از مشهد به ساری داشته‌اند یا به نحوی با این شهر مذهبی پیوند داشته‌اند. از سوی دیگر، ممکن است این عنوان راوی تجربه سفر زیارتی یا حتی نوعی لقب افتخاری برای زنان زیارت‌کرده

باشد. در هر دو حالت، نقش پررنگ عنصر دین در شکل‌گیری هویت اجتماعی زنان واقف در ساری آشکار است.

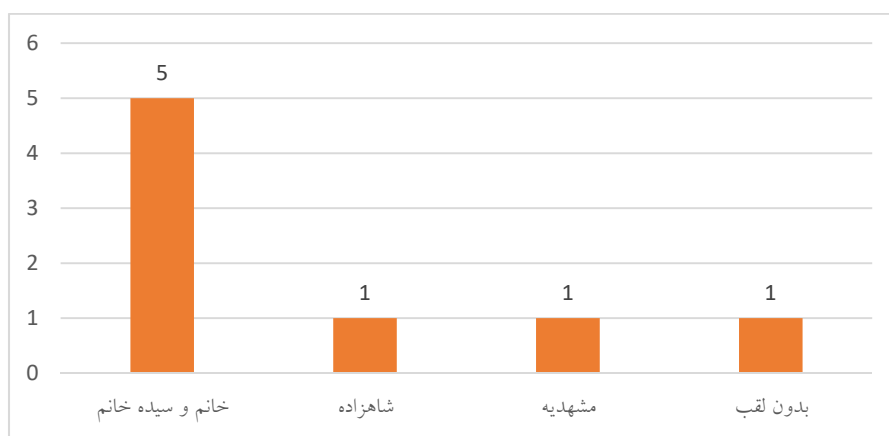
تحلیل القاب پدران این زنان نیز تصویر دقیقی از زمینه اجتماعی واقفان به دست می‌دهد. در چهار مورد، هیچ لقبی برای پدران ذکر نشده است. این نکته را می‌توان به معنای تعلق آن‌ها به طبقات عادی یا فاقد تمایزات اجتماعی رسمی دانست. اما از سوی دیگر، دو مورد با لقب «مشهدی» نشان‌دهنده جایگاه دینی خانواده و نوعی مشروعیت اجتماعی مبتنی بر دین هستند. لقب «مشهدی» در جامعه سنتی ایران، به‌ویژه در شمال کشور، دال بر شخصی است که به زیارت مشهد رفته و نوعی جایگاه معنوی و اجتماعی کسب کرده است. بنابراین، زنان برخاسته از چنین خانواده‌هایی نه تنها در جامعه محلی احترام داشته‌اند، بلکه این احترام و پایگاه را در سنت وقف نیز بروز داده‌اند. همچنین، یک مورد لقب «آقا» و یک مورد «شاهزاده» نشانگر تنوع طبقاتی میان پدران واقفان است که مؤید آن است که مشارکت در وقف منحصر به یک طبقه خاص نبوده است.

از جنبه دیگر، نقش ارزش‌های مذهبی در انگیزه‌های زنان واقف نباید نادیده گرفته شود. پیشینه وقف‌نامه‌های زنان ساری در دوره پهلوی اول با اهداف مذهبی مانند عزاداری امام حسین (ع)، برگزاری مراسم روضه‌خوانی، یا تأمین نیازهای مساجد و تکایا تنظیم شده‌اند. این امر نشان‌دهنده تداوم نگرش مذهبی به وقف در میان زنان و خانواده‌های آنان است. گرچه دوره پهلوی اول شاهد اصلاحات گسترده و گفتمان مدرنیزاسیون بود، اما داده‌های عینی از ساری نشان می‌دهد که این تغییرات لزوماً به گسست با سنت‌های مذهبی منجر نشده‌اند. بلکه در بسیاری موارد، این سنت‌ها با شیوه‌های نو در هم آمیخته و نقش سنتی زنان در وقف همچنان پابرجا باقی مانده است.

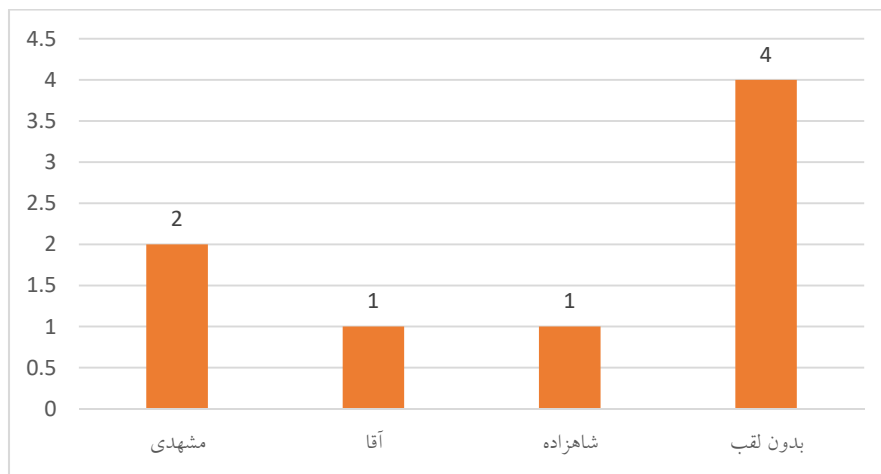
در این میان، باید بر زمینه فرهنگی و اجتماعی شهر ساری تأکید کرد. ساری به‌عنوان یکی از شهرهای مهم شمال ایران، ساختاری متکثر و چندلایه از حیث اجتماعی داشته است. خانواده‌های مذهبی با جایگاه ویژه در امور اجتماعی، در کنار طبقات متوسط شهری که در دوره پهلوی اول در حال شکل‌گیری بودند، فضایی را فراهم کرده بودند که زنان بتوانند نقش اجتماعی و مذهبی خود را از طریق نهاد وقف تثبیت کنند. برخلاف تصور غالب از محدودیت‌های مشارکت زنان در فضای عمومی، وقف عرصه‌ای مشروع، پذیرفته‌شده و فاقد چالش‌های اجتماعی برای فعالیت زنان بود. زنان از این راه می‌توانستند

ضمن ایفای نقش دینی، جایگاه اجتماعی خود را تحکیم بخشند و نوعی سرمایه نمادین و حتی فرهنگی برای خود و خانواده‌شان فراهم آورند.

وقف در این معنا به منزله «کنش اجتماعی موجه» در میدان دین (به تعبیر بوردیو) عمل می‌کرد. زنان با بهره‌گیری از سرمایه‌های اقتصادی محدود اما مشروع، در میدان دین و خیرات مذهبی به تولید و بازتولید سرمایه نمادین می‌پرداختند. چنین رفتاری از سویی امکان کنش فعال در ساختارهای اجتماعی موجود را برای زنان فراهم می‌کرد و از سوی دیگر، اجازه می‌داد که آنان در قالب‌های مشروع و مقبول جامعه، نوعی هویت اجتماعی برای خود بسازند. در واقع، در عصر مدرنیزاسیون، که به‌زعم بسیاری عرصه‌های سنتی را تضعیف کرد، وقف به یکی از معدود نهادهایی بدل شد که امکان ترکیب سنت و نوگرایی را برای زنان فراهم آورد.

نمودار ۱. القاب زنان واقف شهر ساری در دوره پهلوی اول

نمودار ۲. القاب پدران زنان واقف شهر ساری در دوره پهلوی اول

۵. موقعیت اقتصادی زنان واقف

بررسی دقیق اسناد و وقفنامه‌های موجود از زنان واقف در شهر ساری، متعلق به دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ شمسی)، گویای جایگاه برجسته اقتصادی و نقش مدیریتی قابل توجه آنان در عرصه مالکیت و امور خیریه است. این اسناد، که بخش عمده آن‌ها در آرشیو اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران محفوظ است، نشان می‌دهد که زنان واقف علاوه بر مالکیت دارایی‌های متنوع، توانایی مدیریت و تخصیص این اموال را برای اهداف عام‌المنفعه داشتند. هدف این پژوهش، تحلیل دقیق این وقفنامه‌ها بر اساس مستندات بایگانی شده است تا تصویری مستدل و علمی از نقش زنان در اقتصاد و ساختار اجتماعی دوره پهلوی اول ارائه شود.

اسناد مورد بررسی از آرشیو اداره کل اوقاف استان مازندران استخراج شده‌اند که شامل وقفنامه‌های ثبت شده و طبقه‌بندی شده در کلاس‌های مشخص می‌باشند. هر وقفنامه با ذکر کلاسه و شماره مربوط به سال تنظیم آن ارجاع داده شده است. این روش ارجاع‌دهی مطابق با استانداردهای پژوهش‌های تاریخی و حقوقی بوده و امکان دسترسی محققان به متن اصلی اسناد را فراهم می‌کند. برای نمونه، وقفنامه دو پیمانه ملک شالیزاری در زلم رودبار با کلاسه ۳/ل و تاریخ ۱۳۱۰ شمسی به‌طور مشخص مورد بررسی قرار گرفته است. سایر وقفنامه‌ها نیز با شماره کلاس‌هایی مانند ۲۴/ن، ۶/ف، ۳۹/م، ۱۳/م و ۳/ص و

تاریخ‌های متناظر در طی سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۰ شمسی به ترتیب مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

۱.۵ وقف اراضی کشاورزی: شواهدی از مالکیت گسترده زنان

وقف‌نامه‌های متعدد و متنوعی که در بایگانی اوقاف ساری موجود است، دلالت روشنی بر حضور پررنگ زنان در مالکیت اراضی کشاورزی دارد. این اسناد، علاوه بر تأیید مالکیت رسمی زنان، نمایانگر جایگاه اقتصادی و اجتماعی آنان در ساختارهای روستایی و شهری است. به ویژه آنکه مالکیت اراضی کشاورزی، در شرایط تاریخی آن دوره، به معنای برخورداری از سرمایه‌ای ارزشمند و منبع درآمدی پایدار بود که مدیریت آن نیازمند توانمندی‌های اقتصادی و حقوقی قابل توجه است.

سند کلاسه ۳/ل که مربوط به وقف دو پیمانه زمین شالیزاری در منطقه زلم رودبار است، نمونه شاخصی از این واقعیت است. منطقه زلم رودبار به عنوان یکی از نواحی زراعی مهم اطراف ساری شناخته می‌شود و زمین‌های حاصلخیز آن، منبع اصلی درآمد کشاورزان و مالکان بوده‌اند. مالکیت مستقل این اراضی توسط یک زن واقف، ضمن تأیید حضور اقتصادی زنان در حوزه زمین‌داری، نشان‌دهنده تسلط ایشان بر حقوق مالکیت و مدیریت اقتصادی است. نکته قابل توجه در این وقف‌نامه، تخصیص درآمدهای حاصله به امور خیریه همچون تأمین هزینه‌های مدرسه مذهبی و حمایت از نیازمندان است که نمایانگر نوعی مسئولیت اجتماعی و آگاهی زنان واقف نسبت به تأثیرگذاری سرمایه خود بر جامعه می‌باشد. این امر نشان می‌دهد که زنان نه تنها مالک بودند بلکه نقش فعال در سامان‌دهی و بهره‌برداری از منابع اقتصادی جهت اهداف عام‌المنفعه ایفا می‌کردند.

وقف پنج قفیز زمین آبی در مزرعه جعفرآباد (کلاسه ۲۴/ن) نیز نکات مهمی را برجسته می‌سازد. زمین‌های آبی به دلیل قابلیت تولید بالاتر و ارزش اقتصادی بیشتر نسبت به زمین‌های دیمی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بودند. مالکیت زنان بر چنین زمین‌هایی بیانگر توانایی ایشان در درک و بهره‌برداری از فرصت‌های اقتصادی منطقه است. این وقف‌نامه علاوه بر ثبت مالکیت، به تفصیل شرایط بهره‌برداری و نحوه تقسیم درآمد را تعیین کرده که حاکی از تسلط دقیق زنان واقف بر مدیریت اقتصادی اموالشان است. چنین مدیریت مالی دقیق نیازمند دانش حقوقی و اقتصادی است که زنان در این دوره از آن بهره‌مند بوده‌اند.

نمونه دیگر، وقف سه دانگ مشاع از کل شش دانگ قریه جناسم در منطقه چهاردانگه (کلاسه ۶/ف) است که نمایانگر مالکیت مشاع و سهم قابل توجه زنان در اقتصاد کشاورزی و روستایی است. این نوع مالکیت که به صورت مشاع بوده، نشان‌دهنده شبکه‌های همکاری خانوادگی و اجتماعی است که زنان در آن‌ها نقش کلیدی ایفا می‌کردند. ثبت رسمی این مالکیت مشاع در اسناد وقف، اهمیت حقوقی و اجتماعی حضور زنان در عرصه زمین‌داری را به وضوح نشان می‌دهد و بیانگر وجود نظم حقوقی قابل قبول در حمایت از مالکیت آنان است.

فراتر از این موارد، وقف اراضی کشاورزی توسط زنان در دوره پهلوی اول، می‌تواند به مثابه نشانه‌ای از روندهای تغییرات اجتماعی آن دوره تلقی شود. در حالی که تصورات رایج بیشتر از محدودیت‌های اقتصادی و اجتماعی زنان سخن می‌گویند، این اسناد گواهی بر وجود فضاهایی از قدرت اقتصادی و نفوذ اجتماعی برای زنان است. وقف زمین‌های کشاورزی، به معنای تخصیص منابع اقتصادی قابل توجه به نفع امور خیریه، نشان‌دهنده رویکردی فعال و مسئولانه از سوی زنان است که نه تنها بر مالکیت خود تکیه داشتند، بلکه در توسعه اجتماعی و فرهنگی جامعه نیز سهمیم بودند.

از منظر جامعه‌شناختی، این واقعیت نشان می‌دهد که زنان واقف به مثابه بازیگرانی کلیدی در شبکه‌های اجتماعی و اقتصادی محلی عمل می‌کردند و از طریق وقف، سرمایه‌های اقتصادی را به منابع اجتماعی تبدیل می‌کردند. این امر علاوه بر توانمندسازی فردی، موجب تقویت ساختارهای خیریه و رفاهی محلی شد و می‌تواند نشانه‌ای از افزایش نقش زنان در عرصه‌های عمومی و اقتصادی در دوره پهلوی اول تلقی گردد.

بنابراین، وقف اراضی کشاورزی توسط زنان نه تنها امری حقوقی و اقتصادی بود بلکه پدیده‌ای با ابعاد اجتماعی و فرهنگی گسترده است که باید در تحلیل تاریخی جایگاه زنان در ایران معاصر مورد توجه ویژه قرار گیرد. این نمونه‌ها ضرورت بازنگری در رویکردهای سنتی درباره محدودیت‌های زنان و بازشناسی نقش آنان به عنوان عاملان موثر در تحولات اقتصادی و اجتماعی آن دوره را برجسته می‌کند.

۲.۵ مالکیت املاک مسکونی: نقش زنان در بازار املاک و مستغلات شهری

وقف‌نامه‌های موجود در آرشیو اوقاف ساری، مالکیت زنان واقف را بر املاک مسکونی متعدد و پراهمیت در بافت شهری این شهر به روشنی اثبات می‌کند. این اسناد، فراتر از ثبت

مالکیت، گویای موقعیت حقوقی مستحکم زنان در بازار املاک و توانمندی آنان در مدیریت دارایی‌های شهری است. تمرکز مالکیت آنان در محلات شناخته شده و پرارزش شهر مانند محله اصفهانی و قلیچ نشان از درک دقیق زنان از اهمیت راهبردی سرمایه‌گذاری در املاک شهری دارد.

وقف دو دانگ مشاع از کل شش‌دانگ خانه‌ای در محله اصفهانی (سند کلاسه ۳۹/م) نشان‌دهنده حق مالکیت رسمی و انتقال قانونی زنان در بازار املاک است. استفاده از عبارت «دو دانگ مشاع» دلالت بر مالکیت مشاع و سهم مشخصی از ملک دارد که به لحاظ حقوقی امتیازی قابل توجه به شمار می‌آید. همچنین، وقف درآمدهای حاصل به امور عام‌المنفعه همچون حمایت از فقرا و تعمیر مسجد محله، نشان‌دهنده نگرش خیرخواهانه و مسئولانه زنان نسبت به سرمایه‌شان است. این امر علاوه بر تأکید بر توان اقتصادی، نشانگر جایگاه اجتماعی زنان به عنوان عاملان توسعه محلی است که در قالب وقف، منابع مالی خود را به خدمت به جامعه اختصاص داده‌اند.

در وقف‌نامه‌ای دیگر، متعلق به سند کلاسه ۱۳/م، مالکیت کامل شش‌دانگ یک باب خانه در محله قلیچ توسط یک زن ثبت شده است. این مالکیت کامل، استقلال مالی و حقوقی زن را در بازار املاک به وضوح نشان می‌دهد. از منظر حقوقی، مالکیت شش‌دانگ به معنی کنترل و اختیار تام بر ملک است که اجازه فروش، اجاره یا وقف را بدون نیاز به توافق با دیگران فراهم می‌آورد. هدف وقف در این سند، حمایت از فعالیت‌های آموزشی و مذهبی است که بیانگر آگاهی و قصد خیرخواهانه واقف در بهره‌برداری از سرمایه برای اهداف فرهنگی است. چنین اقداماتی مؤید جایگاه زنان به عنوان بازیگران کلیدی در توسعه فرهنگی و آموزشی جامعه شهری است.

نمونه سوم وقف دو دانگ از شش‌دانگ دو باب خانه متصل به حمام صادقخانی (کلاسه ۳/ص) اهمیت دیگری را نمایان می‌سازد: حضور زنان در مالکیت و مدیریت املاک مرتبط با زیرساخت‌های عمومی. حمام‌ها از جمله نهادهای حیاتی خدمات شهری در آن دوره به شمار می‌رفتند که علاوه بر کارکردهای بهداشتی، نقش اجتماعی و فرهنگی نیز داشتند. وقف املاک متصل به چنین زیرساخت‌هایی توسط زنان بیانگر درک آنان از نقش محوری سرمایه‌گذاری در توسعه شهری و خدمات عمومی است. این اقدام نشان می‌دهد که زنان واقف در عرصه اقتصاد شهری صرفاً به مالکیت محدود نبوده‌اند بلکه در مدیریت دارایی‌های مرتبط با خدمات عمومی و اجتماعی نیز مشارکت داشته‌اند.

از دیدگاه اقتصادی، مالکیت و وقف املاک مسکونی توسط زنان در بافت شهری ساری، نشان از توان مالی بالا و حضور فعال آنان در بازار املاک دارد. بازار املاک در این دوره، نه تنها منبع درآمد پایدار بلکه شاخصی از قدرت و نفوذ اجتماعی به شمار می‌رفت. بنابراین، حضور زنان به عنوان مالکان و واقفان در این بازار، گواهی بر توانمندی مالی و حقوقی آنان است و برخلاف تصور کلیشه‌ای محدودیت زنان در عرصه اقتصادی، نشان می‌دهد که زنان در مدیریت و تخصیص سرمایه‌های شهری نقش تعیین‌کننده‌ای داشته‌اند.

از منظر حقوقی نیز، اسناد وقف نشان‌دهنده به رسمیت شناختن حق مالکیت مستقل زنان در دوره پهلوی اول است. این واقعیت به ویژه در شرایطی که قوانین و عرف‌های اجتماعی معمولاً محدودیت‌هایی برای مالکیت و اداره دارایی زنان قائل می‌شدند، اهمیت مضاعفی می‌یابد. بنابراین، این اسناد نه تنها بیانگر مالکیت اقتصادی زنان بلکه گواهی بر جایگاه قانونی و اجتماعی آنان در نظام مالکیتی جامعه آن دوره هستند.

مالکیت گسترده زنان بر املاک مسکونی در مناطق پرارزش شهری مانند محله‌های اصفهانی و قلیچ، و نیز مالکیت املاک وابسته به زیرساخت‌های عمومی، نشان‌دهنده جایگاه اجتماعی ممتاز آنان است. این زنان نه تنها به عنوان اعضای خانواده‌های متمول، بلکه به عنوان مالکان مستقل و مدیران مالی شناخته می‌شدند. وقف املاک به اهداف عام‌المنفعه، از جمله حمایت از مدارس دینی، تعمیر مساجد، تأمین هزینه‌های خیریه و خدمات اجتماعی، بازتاب‌دهنده دیدگاه مسئولانه آنان نسبت به اجتماع است. این امر نشانه‌ای از مشارکت فعال زنان در پویایی اجتماعی و فرهنگی شهر و همچنین ابزار قدرتمندی برای افزایش نفوذ و حضور اجتماعی آنان در جامعه شهری محسوب می‌شود. از سوی دیگر، مشارکت در بازار املاک و مدیریت دارایی‌های شهری به معنای توانمندی اقتصادی واقعی این زنان است. بازار املاک، علاوه بر سودآوری، نمادی از جایگاه اجتماعی و نفوذ اقتصادی به شمار می‌رفت و زنان با بهره‌برداری و وقف این دارایی‌ها، نه تنها وضعیت مالی خود را تثبیت می‌کردند، بلکه به توزیع عادلانه‌تر منابع و ارتقاء رفاه عمومی نیز کمک می‌کردند.

در دوره پهلوی اول، تغییرات اجتماعی و اقتصادی گسترده‌ای در ایران رخ داد که موقعیت زنان را به تدریج دچار تحول می‌کرد. اسناد وقف موجود در ساری نشان می‌دهد که این تغییرات، دست‌کم در عرصه مالکیت و مدیریت اموال، به زنان فرصت داده بود تا به شکل فعال‌تری در اقتصاد شهری مشارکت کنند. این وضعیت، گرچه محدود به اقلیت

متمول و برخوردار بود، اما زمینه‌ساز تغییرات تدریجی در نقش و جایگاه زنان در جامعه به شمار می‌رود.

با توجه به محدودیت‌های اجتماعی و حقوقی آن زمان، توانایی زنان در اداره املاک، ثبت مالکیت رسمی و اختصاص درآمدهای حاصل به اهداف خیریه، بیانگر نوعی چرخش و بازتعریف قدرت اقتصادی و اجتماعی در سطح محلی است. وقف، به عنوان نهادی سستی و شناخته شده، به زنان امکان می‌داد تا از طریق ابزارهای حقوقی و مالی، نقش خود را در توسعه جامعه افزایش دهند و از طریق این مشارکت‌ها به بازتولید و تقویت موقعیت خود در جامعه بپردازند.

متون وقف‌نامه‌ها حاوی جزییات حقوقی دقیقی درباره مالکیت، شرایط وقف، نحوه مدیریت و اهداف خیریه هستند که نشان‌دهنده تسلط زنان بر امور مالی و حقوقی اموالشان است. این اسناد اغلب به زبان رسمی و با مهر و امضای شاهدان معتبر تنظیم شده‌اند که اعتبار حقوقی آنها را تثبیت می‌کند. زنان واقف در این اسناد نه تنها حق مالکیت رسمی داشتند بلکه در تصمیمات مالی و مدیریتی مرتبط با دارایی‌هایشان نیز نقش مستقیم داشتند. این واقعیت، نشان‌دهنده توانایی اقتصادی و اختیارات مالی زنان در جامعه شهری دوره پهلوی اول است.

تحلیل داده‌های فوق حاکی از آن است که زنان واقف، با وجود فضای سستی و محدودیت‌های اجتماعی، توانسته‌اند جایگاه اقتصادی مهمی به دست آورند و از طریق وقف، نقش مؤثری در تامین نیازهای اجتماعی، فرهنگی و بهداشتی جامعه ایفا کنند. این زنان، علاوه بر وابستگی به خانواده‌های متمول، مالک دارایی‌های ارزشمند و متنوعی بودند و از این طریق در ساختارهای مالکیتی و خیریه‌ای مشارکت فعال داشتند. حضور آنان در مالکیت زمین‌های زراعی، املاک مسکونی و بناهای عمومی، تصویری متفاوت از جایگاه زنان در این دوره تاریخی ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که آنان در عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی بسیار فعال‌تر از آنچه تصور می‌شود، حضور داشته‌اند.

این پژوهش که مبتنی بر اسناد دقیق و وقف‌نامه‌های موجود در آرشیو اداره کل اوقاف مازندران، انجام شده است تأکید می‌کند که زنان واقف در شهر ساری، در دوره پهلوی اول، از توانایی‌های اقتصادی و حقوقی برخوردار بودند که به آن‌ها اجازه می‌داد دارایی‌های خود را برای مقاصد خیریه وقف کنند. این اسناد، به روشنی گواهی بر نقش فعال زنان در ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و خیریه‌ای جامعه شهری آن دوره است و ضرورت

تحلیل اسناد موقوفات زنان ساری ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۶۵۳

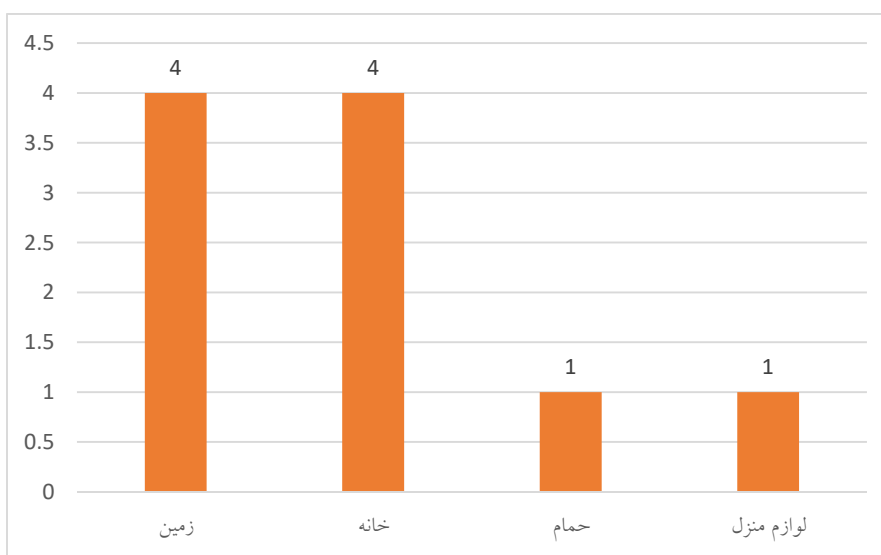
بازنگری در دیدگاه‌های متداول درباره محدودیت‌های زنان در ایران معاصر را یادآور می‌شود.

جدول ۱: انواع موقوفات و رقبات زنان واقف شهر ساری در دوره پهلوی اول

ردیف	واقف	رقبه-موقوفه	رقبه	سال وقف (شمسی)	شماره سند
۱	لیلا بنت مشهدی ناد علی کنیمی	مساحت دو پیمانه ملک شالیزاری موروثی زلم رودبار شهر به بشن را مع یک عدد لکن بزرگ و یک مجموعه دیوانی	۱۳۰۴	۱۳۰۴	۳۱
۲	ربابه خانم دامت خدارت‌ها بنت مرحوم جنت مکان آقا موسی سورتیچ زرین آبادی	همگی و تمامت یکدانگ مشاع از کل شش‌دانگ قریه مدعو به نموره ملکی موروثی متصرفی خود را که واقع است در بلوک زیرکوه من قرای درگاه و سعیده مع جمیع توابع و لواحق شرعی و عرفیه آنرا از آبی و خشکه زاری و مرتع و خانقاه و توت و تلیوار و غیرها و آنچه را به ملکیت بر او صادق و داخل در قریه مذکوره است	۱۳۰۷	۱۳۰۷	۸۵/۲
۳	نوابه علیه‌عالیه مخدره محترمه شاهزاده نصرت خانم معروفه باغا شاهزاده خانم صبیبه مرحوم مغفور شاهزاده مجیرالدین میرزا طاب ثراه	وقف موبد شرعی و حبس مخلد دائمی نمود طلباً لمرضات الله تبارک و تعالی مقدار و مساحت پنج قفیز زمین آبی شالیزاری ملکی متصرفی ابتیاعی خود واقعه در مزرعه جعفر آباد بلوک فریم من بلوکات دودانگه که غایت الاشتهار فی محله مستغنی از تجدید و توصیف است	۱۳۰۹	۱۳۰۹	۸۴/۳
۴	مشهدیه ام لیلی صبیبه مرحوم مبرور مشهدی معصو معلی میانرودی	تمامت دودانگ مشاع از کل شش‌دانگ حمام معروف بحمام کوچک صادقخانی و دودانگ از کل شش‌دانگ دویاب خانه وصل بحمام مزبور که زیر آب موضوعی حمام و در جنبین آنست واقعه در محله میرسر روضه شهر ساری با جمیع ملحقات آن از عرصه و اعیان و حیطان و مجری المیاه و غیره آنچه که متعلق به دو دانگ حمام و دو دانگ دویاب خانه مزبوره است	۱۳۱۱	۱۳۱۱	۹۱/۲
۵	علیا مخدره محترم فاطمه خانم سورتیچی	مقدار سه دانگ مشاع از گل شش‌دانگ قریه جناسم واقع در چهاردانگه مازندران که دانگ دیگر آن قبلاً وقف بر مریض خانه گردیده بود با جمیع توابع و لواحق آن از مراتع گاوی و گوسفندی و آبدنگ و مزارع آبی و خشکه و دائر و بائر و غیره آنچه را که ملک جناسم صدق میکند من دون استثناء جزء منها	۱۳۱۲	۱۳۱۲	۹۱/۵

۶۵۴ جامعه‌پژوهی فرهنگی، سال ۱۷، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۵

ردیف	واقف	رقبه-موقوفه	رقبه (شمسی)	سال وقف	شماره سند
۶	سیده مریم خانم مرتضی دخت	مقدار دودانگ مشاع از کل ششدانگ خانه سرای واقعه در ناحیه یک شهر ساری محله اصفهانی دارای پلاک نمره چهار صد و بیست و نه از عرصه و اعیان و تحتانی و فوقانی و کلما بتعلق بها را ملکی متصرفی واقعه	۱/۳	۱۳۱۴	۳۹
۷	خانم مریم یزدانیان	همگی و تمام ششدانگ یکباخانه واقعه در ناحیه یک شهر ساری محله قلیچ	۱/۳	۱۳۱۵	۲۰
۸	طاوس خانم خوب کار	وقف صحیح شرعی مؤید و حبس صریح ملی مخلد نمود همگی و تمام ششدانگ یکباخانه واقعه در بخش یک ساری محله قلیچ	۱/۳	۱۳۱۸	۲۰

نمودار ۳. انواع و تعداد موقوفات و رقبات زنان واقف شهر ساری در دوره پهلوی اول

۶. تحلیل نیت موقوفات زنان ساری در دوره پهلوی اول

بررسی نیت واقفان، به‌ویژه زنان، در دوره‌های مختلف تاریخی می‌تواند چشم‌انداز روشنی از نگرش‌های دینی، اجتماعی و اقتصادی آنان ارائه دهد. اسناد مربوط به نیت موقوفات زنان در دوره پهلوی اول، علاوه بر ارائه تصویری از نوع وقف‌ها، نشان‌دهنده نقش زنان در

تحلیل اسناد موقوفات زنان ساری ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریانفر) ۶۵۵

مدیریت و جهت‌دهی به منابع مالی و موقوفات است. در این بخش، ابتدا جدول حاوی اطلاعات مربوط به نیات زنان واقف شهر ساری ارائه می‌شود و در ادامه این نیات مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد تا روندها، انگیزه‌ها و پیامدهای اجتماعی این موقوفات مورد بررسی قرار گیرد.

جدول ۲. نیات موقوفات زنان واقف شهر ساری در دوره پهلوی اول

ردیف	واقف	نیت	سال وقف (شمسی)	شماره سند
۱	لیلا بنت مشهدی ناد علی کنیمی	برای خامس آل عبا حضرت سید الشهداء علیه آلاف التحية والثناء که منافع دو پیمانه ملک در ایام تعزیه داری کنیم از جهت خامس آل عبا صرف و خرج تعزیه داران آن حضرت شود	۱۳۰۴	۳۰
۲	ربابه خانم دامت خدارتھا بنت مرحوم جنت مکان آقا موسی سورتیچ زرین آبادی	مابقی از منافع نصفش را در محرم و صفر صرف و مخارج در اقامه عزای حضرت خامس آل عبا حضرت ابا عبدالله الحسین ارواحنا و اروا العالمین له الفداء از شرب چائی یا قهوه یا اطعام آنچه را که متولی وقت اقرب و اصرف بخرج داند مصرف نماید و نصف دیگر از منافع را برای تعمیر مساجد و تکایا و پول دادن به فقرا و صغار و برداشت اموات و زوار و غیرها آنچه را سبیل خیر صدق آید صرف نماید	۱۳۰۷	۸۱۵ ر
۳	نوابه علیه عالیہ مخدره محترمه شاهزاده نصرت خانم معروفه باغا شاهزاده خانم صبیہ مرحوم مغفور شاهزاده مجیرالدین میرزا طاب ثراه	جهت مصارف تعزیه داری قمر بنی هاشم حضرت ابو الفضل العباس علیه السلام که متولی مرقوم عین محصول و عواید ملک مزبور را در هر سال پس از وضع حق التولیه در عزاداری آن بزرگوار و آل عصمت علیهم السلام صرف و خرج نماید	۱۳۰۹	۳۴۰ د
۴	مشهدیه ام لیلی صبیہ مرحوم مبرور مشهدی معصو معلی میانرودی	برای مصارف تعزیه داری ائمه هدی علیهم السلام و صوم و صلوة و سایر صدقات و خیرات برای خودش و شوهرش و پدرش به این نحو که همه ساله عایدی آن را یکدنگ برای عزاداری و یکدنگ صوم و صلوة و خیرات مصرف نمایند	۱۳۱۱	۶۰/۵
۵	علیا مخدره محترم فاطمه خانم سورتیچی	بر مریض خانه شیر و خورشید سرخ سازی مازندران بهر قسم که صلاح و مقتضی باشد از تعمیر عین مریض خانه و مخارج مریض و غیره و تولیت وقف را مرجوع داشت بجمعیت شیر و خورشید سرخ ساری با نظارت خود واقفه اگر مریض خانه ساری هر وقت خدای نخواستہ منحل شود بر مصارف مطلق خیر در ساری مصرف شود نه در جای دیگر	۱۳۱۲	۹۰/۵
۶	سیده مریم خانم مرتضی دخت	در لیالی دهه عاشورای هر سنه در تکیه محله اصفهانی در مصرف اطعام فقرا و مساکین اهل محله و حق القدم ذاکرین و جانی و سوخت و روشنایی صرف و خرج نمایند	۱۳۱۴	۴۵۰ ع

از مهم‌ترین وجوه قابل تأمل در نیات واقفان زن، توجه ویژه به مراسم عزاداری به‌ویژه برای امام حسین (ع) و ائمه معصومین (ع) است. این توجه نه تنها بیانگر نقش مرکزی عاشورا و واقعه کربلا در فرهنگ دینی و اجتماعی شیعه است، بلکه بر اهمیت حفظ این شعائر در جامعه تأکید دارد. به طور مثال، واقعه لیلا بنت مشهدی ناد علی کنمی، در سال ۱۳۰۴ شمسی، منافع دو پیمان‌ه ملک خود را برای تعزیه‌داری امام حسین (ع) وقف کرده است تا هزینه‌های اجرای تعزیه و پرداخت به تعزیه‌داران تأمین شود (۳/ل). این امر گواهی بر پای‌بندی به ترویج تعزیه به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای حفظ شعائر عزاداری است. نکته قابل توجه این است که در اکثر موقوفات، علاوه بر امام حسین (ع)، به سایر ائمه اطهار نیز توجه شده است؛ مثلاً وقف مشهدیه ام لیلی میانرودی جهت تعزیه‌داری ائمه هدی و برگزاری صلوات و صدقات است که نشان‌دهنده گسترش ابعاد معنوی وقف به سایر امامان و تقدیر از جایگاه آنان در فرهنگ شیعی است (۳/ص).

از بررسی اسناد برمی‌آید که عواید موقوفات به صورت گسترده و متنوع در حوزه عزاداری هزینه شده است. در برخی موارد، صرف تأمین هزینه‌های مستقیم برگزاری تعزیه بوده است که اجرای تعزیه را به عنوان نمادی زنده از واقعه کربلا در جامعه تقویت می‌کند (۲۴/ن). در موارد دیگر، هزینه‌های مرتبط با برگزاری مراسم در مساجد و تکایا، از جمله تهیه مواد خوراکی مثل چای، قهوه و اطعام فقرا، بخشی مهم از این موقوفات را تشکیل می‌دهد. برای نمونه، ربابه خانم دامت خدارتها نصف منافع موقوفه خود را به هزینه‌های عزاداری امام حسین (ع) در محرم و صفر اختصاص داده است و نصف دیگر را برای تعمیر مساجد و کمک به فقرا و زائران صرف می‌کند (۸۱۵/ر). این تنوع مصارف نشان می‌دهد که واقفان زن نه تنها به بعد معنوی مراسم توجه داشته‌اند بلکه نقش حمایت اجتماعی از محرومان را نیز به عنوان بخشی از وقف مورد نظر قرار داده‌اند. این اقدام موجب تقویت ساختارهای اجتماعی محلی و حفظ انسجام جمعی در جامعه مذهبی شده است.

یکی از شاخص‌های برجسته در نیات واقفان زن، اختصاص موقوفات به مناسبت‌های خاص عزاداری شیعی مانند شب‌های لیالی قدر، نهم و دهم محرم، شب اربعین و ایام فاطمیه است. خانم طاوس خوب‌کار، به عنوان نمونه‌ای بارز، درآمد موقوفه خود را برای اطعام فقرا در این شب‌ها اختصاص داده و اختیار کامل تعیین محل، نوع و مقدار اطعام را به متولی واگذار کرده است (۲/ط). این انعطاف‌پذیری در مدیریت موقوفات، به‌ویژه در شرایط زمانی متغیر، امکان استمرار و تطبیق رسوم با نیازهای جامعه را فراهم کرده است. این

تمرکز نشان‌دهنده اعتقاد عمیق واقفان زن به اهمیت حفظ و گسترش مناسک دینی و اجتماعی است که علاوه بر نقش معنوی، به انسجام و تقویت پیوندهای اجتماعی میان اقشار مختلف مردم نیز کمک کرده است.

در برخی موارد، واقفان موقوفات خود را به نیت برگزاری مجالس سوگواری برای خود، همسر، پدر یا سایر بستگان اختصاص داده‌اند. این امر نشان می‌دهد که وقف علاوه بر نقش اجتماعی و فرهنگی، به عنوان واسطه‌ای برای کسب ثواب اخروی و تأمین پیوند معنوی میان نسل‌های آینده دیده می‌شده است (۳/ن). این نیت شخصی‌سازی شده در وقف، حاکی از نوعی رابطه دوسویه میان واقف و موقوفه است که فراتر از صرف یک عمل خیر، به یک امر معنوی و آیینی تبدیل می‌شود.

اسناد نشان می‌دهد که در برخی موقوفات، واقفان اختیار تصمیم‌گیری درباره نحوه مصرف درآمدها را به متولیان واگذار کرده‌اند تا این منابع به بهترین شکل و متناسب با مقتضیات زمان مصرف شود (۳۹/م). این رویکرد مدیریت، ضمن تضمین بقای موقوفات، امکان انطباق آن‌ها با شرایط زمانی و نیازهای جامعه را فراهم کرده است.

برای مثال، خانم طاوس خوب‌کار تفویض اختیار کامل به متولی برای تعیین نحوه و محل اطعام در شب‌های مختلف مذهبی داده است (۲/ط). این نوع نگاه پویای مدیریتی، نشان‌دهنده درک عمیق واقفان از تغییرات اجتماعی و ضرورت تطبیق عملکرد موقوفات با شرایط مختلف است.

یکی دیگر از ویژگی‌های بارز این موقوفات، توجه به اقشار آسیب‌پذیر جامعه است. بسیاری از واقفان، بخشی از درآمد موقوفات را به اطعام فقرا، حمایت از مستمندان، و کمک به زائران و افراد نیازمند اختصاص داده‌اند (۸۱۵/ر). این اقدام علاوه بر بعد خیری، نقش مهمی در تقویت انسجام اجتماعی و حفظ وحدت میان اقشار مختلف داشته است. برای نمونه، سیده مریم خانم وقف خود را به منظور تأمین اطعام فقرا و روشنایی تکیه در دهه عاشورا اختصاص داده است که همزمان هم بعد معنوی و هم بعد اجتماعی دارد (۳۹/م).

با توجه به اینکه دوره پهلوی اول در ایران با تحولات اجتماعی و فرهنگی گسترده همراه بود، موقوفات عزاداری زنان واقف به حفظ و انتقال هویت دینی و فرهنگی شیعی کمک شایانی کرده‌اند. این موقوفات، به عنوان بخشی از حافظه جمعی جامعه، تضمین‌کننده استمرار آیین‌ها و سنت‌های مذهبی در مواجهه با تغییرات و فشارهای مدرنیته بوده‌اند.

به طور خلاصه، موقوفات زنان در ساری طی دوره پهلوی اول به روشنی نشان می‌دهد که آنان با تخصیص منابع مالی و عینی به مراسم عزاداری و خیرات، نقش مؤثری در پشتیبانی از ساختارهای مذهبی و اجتماعی ایفا کرده‌اند. این موقوفات، همزمان هم به تقویت فرهنگ سوگواری و هم به حمایت از اقشار محروم جامعه می‌پرداخته‌اند و از این منظر، نمونه‌ای بارز از مشارکت فعال زنان در عرصه مذهبی-اجتماعی در آن دوره محسوب می‌شوند.

۲.۶ تأمین نیازهای عمومی و اجتماعی

علاوه بر اختصاص موقوفات به آیین‌های مذهبی و عزاداری، بخشی از نیت زنان واقف در شهر ساری به تأمین نیازهای عمومی و اجتماعی اختصاص یافته است. این موقوفات، که طیفی گسترده از امور خیریه و خدمات عمومی را در بر می‌گیرند، نشان‌دهنده آگاهی و دغدغه واقفان نسبت به مشکلات و نیازهای جامعه خود بوده است.

یکی از مهم‌ترین حوزه‌های این موقوفات، تعمیر و نگهداری مساجد و تکایا است (سند کلاسه ۸۱۵/ر). از آنجا که این اماکن مذهبی نه تنها محل برگزاری نماز و عبادات بلکه مراکز مهمی برای تجمعات اجتماعی و فرهنگی بودند، زنان واقف تلاش داشتند با تخصیص عواید موقوفات خود، این اماکن را حفظ و تقویت کنند. در نیت برخی از موقوفات تصریح شده است که بخشی از درآمد موقوفه باید صرف تأمین روشنایی، سوخت، و تجهیزات لازم برای مساجد و تکایا شود (سند کلاسه ۳۹/م). این امر نشان می‌دهد که زنان نه تنها در امور مذهبی فعال بوده‌اند، بلکه به پایداری و بهبود فضای عمومی این اماکن نیز توجه داشته‌اند.

علاوه بر تعمیر مساجد و تکایا، اطعام فقرا و مستمندان یکی دیگر از جنبه‌های مهم این موقوفات بوده است (سند کلاسه ۳۹/م). بسیاری از این نیت به تأمین غذای روزانه یا برگزاری سفره‌های عمومی در مناسبت‌های خاص مانند ماه رمضان، لیالی قدر، و ایام عاشورا اختصاص داشته است (سند کلاسه ۲/ط). در برخی موارد، نوع، میزان و محل توزیع غذا به طور دقیق در وقف‌نامه‌ها مشخص شده و در برخی دیگر، تصمیم‌گیری درباره نحوه هزینه‌کرد وجوه بر عهده متولیان وقف قرار داده شده است (سند کلاسه ۲/ط). این وقف‌ها، علاوه بر نقش حمایتی، به ایجاد حس همبستگی اجتماعی و تداوم سنت‌های کمک‌رسانی در جامعه نیز کمک می‌کردند.

یکی از نکات قابل توجه در این موقوفات، توجه به مسائل بهداشتی و درمانی است. اختصاص منابع مالی به "مريض‌خانه شیر و خورشید سرخ ساری" (سند کلاسه ۶/ف). نشان‌دهنده آن است که زنان واقف به وضعیت سلامت عمومی جامعه نیز توجه داشته‌اند. در نیت برخی از موقوفات تصریح شده است که عواید موقوفه باید برای تعمیر بیمارستان، خرید دارو، تأمین مخارج بیماران، و حتی حمایت از هزینه‌های درمان افراد نیازمند مصرف شود. این امر بیانگر آن است که زنان واقف، فراتر از حوزه‌های سنتی وقف، در بهبود زیرساخت‌های بهداشتی و درمانی جامعه نقش مؤثری ایفا کرده‌اند.

علاوه بر این، برخی از نیت وقفی به تأمین هزینه‌های کفن و دفن نیازمندان و کمک به زائران اماکن مقدس اختصاص یافته است (سند کلاسه ۸۱۵/ر). طی این دوره، زنان واقف نه تنها به زندگی مردم، بلکه به سرنوشت آنان پس از مرگ نیز توجه داشته و تلاش کرده‌اند با ایجاد این موقوفات، هزینه‌های تدفین افراد بی‌بضاعت را تأمین کنند. همچنین، حمایت از زوار، از جمله تأمین هزینه‌های سفر به اماکن مقدس مانند مشهد و کربلا، بخش دیگری از این نیت بوده است که نشان‌دهنده پیوند عمیق واقفان زن با فرهنگ زیارت و تقویت مناسک دینی در جامعه است.

به‌طور کلی، نیت وقفی زنان نشان‌دهنده رویکردی همه‌جانبه به تأمین نیازهای عمومی و اجتماعی است. آنان نه تنها در گسترش آیین‌های مذهبی و عزاداری نقش ایفا کرده‌اند، بلکه با وقف املاک و دارایی‌های خود، به بهبود وضعیت اقتصادی، بهداشتی و رفاهی جامعه کمک کرده‌اند. این امر نشان می‌دهد که وقف، برای زنان این دوره صرفاً یک عمل عبادی نبود، بلکه ابزاری مؤثر برای مدیریت منابع و کمک به نیازمندان جامعه محسوب می‌شد.

۳.۶ وقف بر اولاد و عدالت در تقسیم و بهره‌برداری از موقوفات

یکی از ابعاد مهم نیت وقفی زنان در دوره پهلوی اول، وقف بر اولاد و تصریح بر توزیع عادلانه عواید میان وراث، اعم از ذکور و اناث، است. در بسیاری از وقف‌نامه‌ها، واقفان تأکید کرده‌اند که درآمدهای حاصل از موقوفات باید میان تمام فرزندان، بدون تمایز جنسیتی، به‌صورت مساوی تقسیم شود. این مسأله از چند جهت حائز اهمیت است (سند کلاسه ۱۳/م).

نخست، سنت وقف بر اولاد، که در تاریخ ایران سابقه‌ای طولانی دارد، معمولاً به‌عنوان راهی برای حفظ ثروت درون خانواده و تأمین آینده مالی وراثت مورد استفاده قرار می‌گرفت. زنان واقف، با تخصیص دارایی‌های خود به این نوع وقف، می‌توانستند از منافع املاک خود در طول زندگی بهره‌مند شوند و پس از درگذشت آنان، این املاک همچنان در اختیار نسل‌های آینده باقی بماند.

آنچه این نیت را از برخی دیگر از وقف‌نامه‌های سستی متمایز می‌سازد، تأکید بر برابری زنان و مردان در بهره‌برداری از عواید موقوفات است. در بسیاری از نظام‌های ارثی سستی، مردان از حقوق مالی بیشتری برخوردار بودند، اما برخی از زنان واقف تلاش کرده‌اند که با تصریح در وقف‌نامه‌ها، عدالت اقتصادی میان فرزندان خود را تضمین کنند. استفاده از عبارت "بر اولاد خود، ذکوراً و اناثاً، نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن، ما تعاقبوا، به‌طور مساوی" نشان می‌دهد که این واقفان به دنبال پیشگیری از تمرکز ثروت در دست یک گروه خاص (مثلاً فقط پسران) بوده‌اند (سند کلاسه ۱۳/م).

از منظر اجتماعی، این نوع نیت وقفی نشان‌دهنده نگرش پیشرو برخی از واقفان زن نسبت به عدالت جنسیتی در بهره‌برداری از منابع اقتصادی است. در جامعه‌ای که در آن حقوق مالی زنان معمولاً محدودتر از مردان بود، چنین رویکردی می‌توانست به افزایش استقلال اقتصادی زنان و کاهش وابستگی آنان به مردان خانواده کمک کند.

علاوه بر توزیع عادلانه عواید میان وراثت، برخی از واقفان زن وقفاتی را برای مصارف عمومی و اجتماعی، مانند اطعام فقرا، حمایت از بیماران، و تعمیر اماکن مذهبی، در کنار وقف بر اولاد در نظر گرفته‌اند. این اقدام، ضمن حفظ منافع خانوادگی، بر نقش وقف در بهبود وضعیت اجتماعی و رفاهی جامعه نیز تأکید دارد. در برخی از وقف‌نامه‌ها، دستورالعمل‌هایی برای نحوه تقسیم عواید میان وراثت و مصارف خیریه ارائه شده است که نشان‌دهنده توجه به ایجاد توازن میان منافع فردی و عمومی است.

به‌طور کلی، بررسی این نیت نشان می‌دهد که زنان واقف در دوره پهلوی اول، علاوه بر حفظ سنت‌های وقف، رویکردی نوین و اصلاح‌گرایانه نسبت به عدالت در توزیع ثروت، حقوق اقتصادی زنان، و بهره‌مندی از منابع مالی اتخاذ کرده‌اند. این نگرش، علاوه بر تأثیرگذاری بر ساختار اقتصادی خانواده، می‌توانست در درازمدت به تغییراتی در نگاه اجتماعی نسبت به حقوق مالی زنان منجر شود.

۷. انعطاف‌پذیری در مدیریت موقوفات

یکی از ویژگی‌های مهم نیت وقفی زنان در دوره پهلوی اول، انعطاف‌پذیری در مدیریت و مصرف عواید موقوفات است. برخلاف برخی از وقف‌نامه‌های سنتی که به‌طور دقیق و صلب محل و نحوه مصرف موقوفه را مشخص می‌کردند، در بسیاری از این نیت، قدرت تصمیم‌گیری به متولی وقت واگذار شده است. این امر نشان‌دهنده درک واقفان زن از ضرورت سازگاری موقوفات با شرایط متغیر اجتماعی و اقتصادی است.

در برخی از این وقف‌نامه‌ها، متولیان اختیار دارند که با در نظر گرفتن شرایط زمانی و نیازهای جامعه، نحوه مصرف عواید را تعیین کنند. برای مثال، در برخی موارد، واقفان مشخص نکرده‌اند که درآمد حاصل از موقوفه دقیقاً به چه نوع خیریه‌ای اختصاص یابد، بلکه این تصمیم را به صلاح‌دید متولی وقت و اقتضائات روز سپرده‌اند (سند کلاسه ۲/ط). این شیوه، برخلاف مدل‌های سنتی که در آن مصرف وقف معمولاً در چارچوبی ثابت و تغییرناپذیر تعریف می‌شد، به متولی اجازه می‌دهد که بسته به نیازهای اجتماعی، اولویت‌بندی کند.

یکی از نمونه‌های بارز این انعطاف‌پذیری، وقف برای امور خیریه عمومی در ساری است. در برخی وقف‌نامه‌ها تصریح شده است که اگر، به هر دلیلی، امکان استفاده از عواید موقوفه در محل اصلی آن فراهم نشود (مثلاً در صورتی که یک موسسه خیریه یا بیمارستان منحل شود)، درآمد حاصل از وقف به دیگر امور خیریه در همان شهر اختصاص یابد (سند کلاسه ۶/ف). این تدبیر از یک سو مانع از هدررفت منابع وقفی و از سوی دیگر موجب حفظ هدف اولیه واقف در خدمت‌رسانی به مردم می‌شود.

همچنین، در برخی موارد، نوع دقیق هزینه‌کرد درآمدهای موقوفه به تشخیص متولی سپرده شده است. به‌عنوان نمونه، در برخی نیت مرتبط با عزاداری امام حسین (ع)، واقفان تنها بر لزوم برگزاری مراسم عزاداری تأکید کرده‌اند، اما تعیین نحوه اجرای آن را به متولی وقت واگذار کرده‌اند (سند کلاسه ۲۴/ن). این امر باعث شده است که چنین موقوفاتی بتوانند در دوره‌های مختلف تاریخی، بدون از دست دادن کارایی، خود را با شرایط اجتماعی جدید تطبیق دهند.

این انعطاف‌پذیری در مدیریت موقوفات را می‌توان نشانه‌ای از واقع‌بینی واقفان زن دانست. آنان، به‌جای آنکه قیودی سخت‌گیرانه بر مصرف عواید موقوفه تحمیل کنند، امکان تصمیم‌گیری پویا را برای متولیان فراهم ساخته‌اند. این رویکرد نه تنها از ایستایی و

ناکارآمدی موقوفات در طول زمان جلوگیری می‌کند، بلکه باعث می‌شود که وقف همچنان بتواند در پاسخ به نیازهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، نقش مؤثری ایفا کند. بررسی این نیات وقفی نشان می‌دهد که زنان واقف در دوره پهلوی اول، با در نظر گرفتن شرایط آینده و مقتضیات زمان، به نوعی مدیریت تطبیقی در وقف معتقد بوده‌اند. این شیوه مدیریتی، ضمن حفظ اصول و اهداف اصلی وقف، امکان انعطاف و سازگاری با تغییرات اجتماعی را نیز فراهم می‌ساخت و نشان‌دهنده دوراندیشی واقفان زن در برنامه‌ریزی برای استفاده بهینه از موقوفات است.

۸. وقف و پیوند آن با عزاداری و هویت جمعی و ابزاری برای بازتولید قدرت فرهنگی زنان

وقف یکی از نهادهای اجتماعی-فرهنگی مهم در تاریخ ایران است که همواره فراتر از جنبه‌های اقتصادی و خیریه به عنوان ابزاری برای بازتولید مناسبات فرهنگی، اجتماعی و قدرت نمادین نقش داشته است. در دوره پهلوی اول، جامعه ایران با تغییرات گسترده سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مواجه بود، اما وقف زنان در شهر ساری نمونه‌ای شاخص از استمرار سنت‌های فرهنگی و بازتولید قدرت فرهنگی در میان زنان به شمار می‌رفت. وقف زنان در این دوره، نه تنها به عنوان یک عمل خیریه بلکه به عنوان وسیله‌ای مؤثر برای بازتولید هویت جمعی، حفظ مناسک مذهبی و تقویت جایگاه فرهنگی و اجتماعی زنان عمل می‌کرد.

بررسی روندهای وقف زنان در ساری نشان می‌دهد که بخش عمده‌ای از موقوفات آنان با تمرکز بر مراسم عزاداری امام حسین (ع) و دیگر ائمه معصومین (ع) شکل گرفته است. عزاداری به عنوان یکی از مهم‌ترین مناسک مذهبی شیعی، صرفاً آیینی دینی نبود بلکه زمینه‌ای برای شکل‌گیری و تقویت هویت جمعی، به ویژه هویت مذهبی، محسوب می‌شد. زنان از طریق وقف‌های خود، زمینه استمرار و سازماندهی این مناسک را فراهم می‌آوردند و به این ترتیب در بازتولید پیوندهای معنوی و فرهنگی جامعه نقش مهمی ایفا می‌کردند.

از منظر تاریخی، این عملکرد وقف زنان را می‌توان در چارچوب نظریه‌های بازتولید فرهنگی و قدرت نمادین بوردیو تحلیل کرد. وقف به عنوان نهادی که کنترل منابع مالی و معنوی را در اختیار زنان می‌گذارد، امکان بازتولید قدرت فرهنگی آنها را در جامعه‌ای که حضور مستقیم زنان در عرصه‌های عمومی محدود بود، فراهم می‌کرد. در واقع، زنان از

طریق وقف می‌توانستند به گونه‌ای معنادار در مناسبات قدرت و فرهنگ مشارکت کنند و حضور فعال و مؤثری داشته باشند.

همچنین وقف، وسیله‌ای بود برای تثبیت و تقویت جایگاه زنان در فضای مذهبی و اجتماعی، جایی که آنان می‌توانستند از طریق امور خیریه و دینی، از جمله برگزاری مجالس عزاداری و تعزیه، نقش‌آفرینی کنند. این حضور نمادین و اقتصادی زنان در امور فرهنگی و مذهبی، نوعی قدرت نرم و معنوی به شمار می‌رفت که به بازتولید ساختارهای اجتماعی و فرهنگی محلی کمک می‌کرد. زنان واقف با تخصیص درآمد موقوفات خود به مراسم عزاداری و اطعام فقرا، به گونه‌ای شبکه‌های حمایتی و رفاهی محلی را تقویت می‌کردند که این امر به نوبه خود انسجام اجتماعی و هویت جمعی را افزایش می‌داد.

از سوی دیگر، وقف‌های زنان نه تنها محدود به حمایت از مناسک دینی بود، بلکه به حفظ و تعمیر مساجد و حمایت از فقرا و زائران نیز معطوف بود. این اقدامات بخشی از عملکرد گسترده‌تر وقف به عنوان نهادی بود که به تقویت بنیان‌های اجتماعی، مذهبی و فرهنگی کمک می‌کرد و به زنان امکان می‌داد حضور اجتماعی خود را به شکل مؤثری مدیریت کنند. اهمیت این امر در جامعه‌ای که زنان عموماً از حضور مستقیم در عرصه‌های قدرت محروم بودند، بیشتر به چشم می‌آمد و وقف به عنوان فضایی برای اعمال قدرت فرهنگی و اجتماعی زنان شناخته می‌شد.

وقف همچنین نقش مهمی در بازتولید هویت خانوادگی و شخصی زنان داشت. برخی موقوفات به برگزاری مجالس سوگواری برای واقف یا بستگان آنان اختصاص یافته بود که این امر نشان‌دهنده اهمیت وقف در تثبیت جایگاه خانوادگی و ایجاد پیوندهای معنوی میان نسل‌ها بود. از این منظر، وقف ابزاری برای تأمین ثواب اخروی، حفظ یاد و نام خانوادگی و تقویت هویت فرهنگی فردی و خانوادگی به شمار می‌رفت.

از دیدگاه اجتماعی-فرهنگی، وقف زنان در دوره پهلوی اول بیانگر تلاش آنان برای حضور فعال و اثرگذار در مناسبات عمومی مذهبی و فرهنگی بود. در شرایطی که ساختارهای رسمی قدرت کمتر به حضور مستقیم زنان میدان می‌داد، وقف این امکان را فراهم می‌کرد که زنان به شیوه‌ای غیرمستقیم و از طریق کنترل منابع مالی، نقش خود را در ساختارهای اجتماعی حفظ و تقویت کنند. این نوع قدرت فرهنگی، برخلاف قدرت سیاسی مستقیم، نرم و پنهان بود اما در عمق جامعه تأثیرگذار و پایدار باقی می‌ماند.

از سوی دیگر، وقف زنان با تقویت مناسک عزاداری و آیین‌های دینی، زمینه‌ای برای بازتولید هویت جمعی شیعی فراهم می‌کرد. این هویت جمعی نه تنها در چارچوب دین بلکه در ساختارهای فرهنگی و اجتماعی منطقه‌ای نیز مستحکم می‌شد. وقف‌ها به عنوان ابزار تثبیت این مناسک، از فروپاشی یا کمرنگ شدن هویت مذهبی-اجتماعی جلوگیری می‌کردند و باعث استمرار یک سلسله مناسبات فرهنگی می‌شدند که به نوعی حافظ انسجام اجتماعی و وحدت معنوی جامعه بودند.

همچنین وقف زنان در این دوره نشان‌دهنده یک نوع مدیریت هوشمندانه و پویا از منابع مالی و فرهنگی بود. برخی از موقوفات به متولیان اختیار داده بودند تا بر اساس نیازهای زمان و جامعه تصمیم‌گیری کنند که این امر نشان‌دهنده فهم عمیق واقفان از ضرورت تطبیق نهاد وقف با شرایط متغیر اجتماعی و فرهنگی بود. این ویژگی دینامیک موقوفات زنان به بازتولید مداوم مناسک دینی و حفظ کارکردهای اجتماعی وقف کمک می‌کرد و آن را به نهادی زنده و تأثیرگذار تبدیل می‌نمود.

از منظر تاریخی، می‌توان گفت وقف زنان ساری در دوره پهلوی اول نمونه‌ای از استمرار سنت‌های فرهنگی در مواجهه با مدرنیته و تغییرات اجتماعی بود. در حالی که ساختارهای رسمی قدرت و دولت در حال تغییر و مدرن شدن بودند، وقف زنان ابزاری بود برای حفظ سنت‌ها و مناسک فرهنگی در فضای محلی و مذهبی. این تعامل میان سنت و مدرنیته، از طریق وقف، به بازتولید پیچیده‌ای از هویت فرهنگی و مذهبی زنان و جامعه منجر شد که نشان از پیوند عمیق میان نهادهای سنتی و تحولات اجتماعی دارد.

در نهایت، وقف زنان را باید بخشی از یک شبکه پیچیده فرهنگی-اجتماعی دانست که با ابزار وقف، قدرت فرهنگی و اجتماعی زنان را تثبیت و بازتولید می‌کرد. این نهاد، ضمن حمایت از مناسک دینی، زمینه‌ای برای حضور مؤثر زنان در فضای عمومی مذهبی فراهم آورده و به حفظ انسجام و هویت جمعی جامعه کمک کرده است. بنابراین وقف زنان، نه تنها یک فعل خیریه بلکه یک فعالیت استراتژیک فرهنگی و اجتماعی بود که در آن زنان به عنوان بازیگران مؤثر قدرت نرم و بازتولید هویت عمل می‌کردند.

۹. نتیجه‌گیری

تحلیل اسناد موقوفات زنان شهر ساری در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰) نشان می‌دهد که این زنان، با وجود محدودیت‌های اجتماعی، نقشی فعال و اثرگذار در توسعه فرهنگی،

اجتماعی و اقتصادی شهر ایفا کرده‌اند. مطالعه این اسناد نشان می‌دهد که زنان واقف با استفاده از سنت وقف توانسته‌اند اهداف متنوعی را دنبال کنند و تأثیرات پایداری بر جامعه بگذارند. موقعیت اقتصادی و اجتماعی این زنان، در کنار نیت وقفی آنان، ابعاد جدیدی از نقش‌آفرینی زنان در این دوره تاریخی را روشن می‌کند. این پژوهش نشان می‌دهد که سال‌ها قبل از این‌که پارادایم حیاتی و مهم در توسعه بهداشت، آموزش و پرورش و تامین نیازهای مادی و معنوی در دنیای غرب مطرح شود، زنان ایرانی در شهرها و روستاها و از جمله در شهر ساری با بهره‌گیری از نهاد وقف در راستای بهبود شاخص توسعه انسانی تلاش کرده‌اند و با وقف بخشی از اموال و دارایی‌هایشان عملاً در این مسیر قدم نهاده‌اند.

زنان واقف شهر ساری با وجود محدودیت‌های اجتماعی و فرهنگی آن زمان، از موقعیت‌های اقتصادی و اجتماعی ویژه‌ای برخوردار بودند که به آنان امکان می‌داد در فعالیت‌های خیریه، مذهبی و اجتماعی نقش پررنگی ایفا کنند. تحلیل اسناد موقوفات نشان می‌دهد که این زنان از نظر اقتصادی از تمکن مالی برخوردار بودند و مالک دارایی‌هایی مانند زمین‌های زراعی حاصلخیز، خانه‌های مسکونی با ارزش، و حتی زیرساخت‌های عمومی همچون حمام‌ها بودند. این املاک و دارایی‌ها، که از حیث تنوع و گستردگی قابل توجه بودند، گواهی بر جایگاه اقتصادی و استقلال مالی زنان واقف است. برای نمونه، واقفانی چون فاطمه خانم سورتیچی با وقف سه دانگ از قریه جناسم به بیمارستان شیر و خورشید سرخ، نشان دادند که علاوه بر دارایی‌های خود، به مسائل عمومی و اجتماعی جامعه نیز توجه داشتند. همچنین، وقف حمام کوچک صادقخانی توسط مشهديه ام لیلی، نشان‌دهنده آگاهی این زنان نسبت به نیازهای زیرساختی و بهداشتی شهر ساری بود. این اقدام‌ها نه تنها حاکی از توانایی مدیریت اموال توسط این زنان بود، بلکه آنان قادر بودند به‌طور مستقیم در بهبود وضعیت رفاهی و اجتماعی جامعه مشارکت کنند.

علاوه بر موقعیت اقتصادی، جایگاه اجتماعی زنان واقف نیز در شکل‌گیری موقوفات آنان تأثیر به‌سزایی داشت. القاب مندرج در اسناد مانند "سیده خانم"، "مشهديه" و "شاهزاده"، گویای وابستگی برخی از این زنان به خانواده‌های مذهبی و اشرافی بود. این موقعیت اجتماعی ویژه، نه تنها به آنان اعتبار لازم برای فعالیت در حوزه وقف می‌داد، بلکه نقش آنان را به‌عنوان الگوهای مؤثر در جامعه تقویت می‌کرد. در کنار این موارد، حضور زنان واقف بدون القاب برجسته نیز نشان‌دهنده این بود که وقف تنها به طبقات اشراف

محدود نمی‌شد و زنان طبقات متوسط نیز از این ابزار برای مشارکت در امور خیریه و اجتماعی بهره می‌بردند.

بررسی نیت وقفی، توجه به عدالت اقتصادی و اجتماعی یکی از نکات برجسته است. برخی از زنان واقف، مانند خانم مریم یزدانیان، در وقف‌نامه‌های خود تأکید کرده‌اند که عواید موقوفات میان تمامی فرزندان، اعم از دختر و پسر، به‌طور مساوی تقسیم شود. این تأکید بر عدالت جنسیتی در بهره‌برداری از منابع اقتصادی، در جامعه‌ای که معمولاً حقوق مالی زنان کمتر از مردان بود، نشان‌دهنده نگرش پیشرو این واقفان است. این اقدامات علاوه بر تأمین عدالت اقتصادی در خانواده‌ها، به افزایش استقلال مالی زنان و کاهش وابستگی آن‌ها به مردان کمک کرده است.

نیات وقفی زنان در حوزه‌های مذهبی، مانند برگزاری آیین‌های عزاداری و اطعام فقرا، نیز بخش مهمی از سنت‌های وقفی این دوره را تشکیل می‌دهد. اختصاص موقوفات به برگزاری مراسم سوگواری ائمه (ع)، نشان‌دهنده پابندی واقفان به ارزش‌های دینی و تلاش برای تقویت فرهنگ شیعی است این نیت، علاوه بر ابعاد مذهبی، به حفظ همبستگی اجتماعی و حمایت از اقشار محروم نیز کمک می‌کرده است.

بررسی اسناد همچنین نشان می‌دهد که زنان واقف، علاوه بر توجه به مسائل دینی، در حوزه‌های اجتماعی و رفاهی نیز نقش‌آفرین بوده‌اند. آنان با بهره‌گیری از توانایی‌های اقتصادی و نفوذ اجتماعی خود از طریق وقف، نقش مهمی در پاسخ به نیازهای جامعه ایفا کرده‌اند. همچنین انعطاف‌پذیری در تنظیم نیت وقفی نشان می‌دهد که زنان واقف، با درک شرایط متغیر اجتماعی، تلاش کرده‌اند تا وقف‌های خود را به‌گونه‌ای طراحی کنند که حتی در شرایط غیرمنتظره نیز هدف اصلی وقف حفظ شود.

انعطاف‌پذیری در تنظیم نیت وقفی نیز یکی از ویژگی‌های بارز این موقوفات بود. بسیاری از زنان واقف، اختیار تصمیم‌گیری در مورد نحوه مصرف عواید موقوفات را به متولیان وقت سپرده بودند تا بتوانند این منابع را متناسب با نیازهای متغیر جامعه مدیریت کنند. این انعطاف‌پذیری باعث می‌شد موقوفات بتوانند در طول زمان، کارایی خود را حفظ کنند و پاسخگوی اولویت‌های جدید اجتماعی و فرهنگی باشند. چنین اقداماتی بیانگر دیدگاه جامع‌نگر و مسئولیت‌پذیری اجتماعی این زنان بود. این پژوهش نشان می‌دهد زنان واقف در دوره پهلوی اول، نه تنها در حفظ و تقویت سنت‌های وقفی نقش‌آفرینی کردند، بلکه توانستند از این ابزار برای بهبود وضعیت جامعه، تحقق عدالت اقتصادی، و تقویت

همبستگی اجتماعی بهره ببرند. اقدامات آنان نشان‌دهنده دوراندیشی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی بود و نقشی اساسی در توسعه شهر ساری و ارتقای کیفیت زندگی مردم این منطقه ایفا کرد.

به‌طور کلی زنان واقف ساری در دوره پهلوی اول، نه‌تنها در حفظ سنت‌های وقفی فعال بوده‌اند، بلکه از این سنت برای تأمین نیازهای عمومی، رفاه اجتماعی، و حتی برقراری عدالت اقتصادی استفاده کرده‌اند. اسناد بررسی‌شده حاکی از آن است که زنان این دوره، با دیدگاهی منعطف و آینده‌نگر، امکان تصمیم‌گیری درباره موقوفات را برای متولیان بعدی فراهم کرده‌اند تا بتوانند این منابع را متناسب با نیازهای زمانه مدیریت کنند. این اقدامات نه‌تنها بازتابی از دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی این زنان است، بلکه جایگاه برجسته آنان در تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران را نیز نمایان می‌کند.

کتاب‌نامه

- احمدی، زهت (۱۳۷۶)، «وقف‌نامه‌های بانوان در دوره صفوی»، وقف میراث جاویدان، س ۵ (۱۹ و ۲۰)، ۹۸-۱۰۳.
- بختیاری، محمد و حسنی، مجیا (۱۴۰۱)، «تحلیل محتوای اسناد موقوفات زنان قزوین از ابتدای دوره قاجار تا پایان عهد ناصری»، پژوهشنامه زنان، ش ۱۳ (۴)، ۴۷-۷۰.
- حدادی منش، مجید و حسینی، سید علی (۱۳۹۶)، قوانین و مقررات اوقافی، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.
- خسروی، محمدعلی (۱۳۷۴)، «موقوفات زنان در ایران»، وقف میراث جاویدان، س ۳ (۱۰)، ۴-۷.
- ریاحی سامانی، نادر (۱۳۷۸)، وقف و سیر تحولات قانونگذاری در موقوفات، شیراز: انتشارات نوید.
- شاطری، مفید (۱۳۸۷)، موقوفات زنان و کارکردهای اجتماعی و فرهنگی، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی و تمدن اسلامی، اصفهان.
- شاطری، مفید و جعفرزاده، طاهره (۱۳۸۷)، «نقش وقف زنان در توسعه اجتماعی و فرهنگی»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، ج ۳، تهران: اسوه، ۷۹-۱۲۱.
- شاطری، مفید، آرزومندان، راضیه (۱۳۹۱)، «بررسی روند تغییرات نقش و جایگاه موقوفات زنان از دوره صفوی تا عصر حاضر»، زن در فرهنگ و هنر، ۴ (۱)، ۵-۲۳.
- شاه‌حسینی، پروانه (۱۳۷۶)، «وقف‌شناسی جغرافیایی شهر تهران در دوره‌های قاجار و پهلوی»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۱۱ (۳)، ۱۱۷-۱۳۳.

تحلیل اسناد موقوفات زنان ساری ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۶۶۹

صادقی، سیدمحمد مهدی، لطیفی، میثم و حسینی، سیدابوالحسن (۱۳۸۷)، پرتوی از سیمای وقف در ایران اسلامی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

ظ مجموعه قوانین و آییننامه‌های اوقاف (۱۳۴۳)، تهران: انتشارات اداره کل اوقاف.

ع مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، ج ۳، تهران: اسوه.

لطیفی، میثم، صادقی، سیدمحمد مهدی و حسینی، سیدابوالحسن (۱۳۸۷)، پرتوی از سیمای وقف در ایران اسلامی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

لمبتون، آ.ک. س (۱۳۶۲)، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ملک‌زاده، الهام، افرا، مرضیه (۱۳۹۶)، «کارکردهای موقوفات زنان از مشروطه تا پایان دوره پهلوی اول؛ نمونه پژوهی: موقوفات زنان تهران»، پژوهش‌های تاریخی، ۹ (۱۳)، ۲۷۱-۲۵۷.

مستوفی، عبدالله (۱۳۴۳)، شرح زندگانی من، ج ۱، تهران: زوار.

مطبعه‌چی، سیدمصطفی (۱۳۸۷)، «جایگاه وقف در تحولات جامعه ایران دوره قاجار»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف در تمدن اسلامی، ج ۳، تهران: اسوه، ۶۷۶-۶۵۲.

مهریزی، مهدی (۱۳۸۹)، «درآمدی بر موقوفات زنان»، وقف میراث جاویدان، دوره ۱۸، ش ۶۹، ۴۸-۲۷. نفیسی، سعید (۱۳۴۵)، تاریخ شهریار شاهنشاه رضاشاه پهلوی، تهران: کتابفروشی فروغی.

نوروزی، فرشید، نوروزی، جمشید و عابدی، عباس (۱۴۰۲)، «ویژگی‌ها و مصارف موقوفات زنان ساری و بارفروش در دوره قاجار»، گنجینه اسناد، ش ۱۳۰، ۱۲۹-۸۹.

ورنر، کریستف (۱۳۷۸)، «زنان واقف در تهران عهد قاجار»، ترجمه نسیم مجیدی قهرودی، وقف میراث جاویدان، ۳ (۲۸)، ۱۲۲-۱۱۵.

یوسفی، سمانه، بختیاری، محمد (۱۴۰۳)، «بررسی وضعیت موقوفات زنان در دوره رضاشاه»، جستارهای تاریخی، ۱۵ (۱)، ۳۱۲-۲۶۷.

Bourdieu, Pierre. Outline of a Theory of Practice. Cambridge University Press, 1977.

Bourdieu, Pierre. The Forms of Capital, in: Richardson, J. (ed.) Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. Greenwood, 1986.

Bourdieu, Pierre. In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology. Stanford University Press, 1990.

Bourdieu, Pierre. Language and Symbolic Power. Harvard University Press, 1991.

Bourdieu, Pierre. The Field of Cultural Production. Columbia University Press, 1993.

اسناد:

- اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بایگانی موقوفات ساری، س.ش: ۳/ل، سال وقف ۱۳۰۴ ش.
- اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بایگانی موقوفات ساری، س.ش: ۱۵/ر، سال وقف ۱۳۰۷ ش.
- اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بایگانی موقوفات ساری، س.ش: ۲۴/ن، سال وقف ۱۳۰۹ ش.
- اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بایگانی موقوفات ساری، س.ش: ۳/ص، سال وقف ۱۳۱۱ ش.
- اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بایگانی موقوفات ساری، س.ش: ۶/ف، سال وقف ۱۳۱۲ ش.
- اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بایگانی موقوفات ساری، س.ش: ۳۹/م، سال وقف ۱۳۱۴ ش.
- اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بایگانی موقوفات ساری، س.ش: ۱۳/م، سال وقف ۱۳۱۵ ش.
- اداره کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران، بایگانی موقوفات ساری، س.ش: ۲/ط، سال وقف ۱۳۱۸ ش.